

JOODSE BURGERS IN **DEVENTER:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht
van gemeente Deventer*

Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Martijn Lak
Dr. Marieke Oprel

In samenwerking met het
Etty Hillesum Centrum

Nijmegen, maart 2022

Joodse burgers in Deventer: onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Deventer

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel
Onderzoekers: Laura de Jong, Martijn Lak, Mirjam Vriend

Redactie: Susanne Geuze
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Wim van Meurs, Martijn Lak, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Deventer: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2022).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever:
gemeente Deventer

Afbeelding omslag

Bokkingshang Bergkerk met puin ervoor, 1945

© Ety Hillesum Centrum

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	10
Dankwoord	14
Het onderzoeksteam	16
2. Opdracht en conclusies	19
Twee hoofdvragen	19
Conclusies over de onteigeningen	20
Conclusies over het rechtsherstel	21
Vervolg	23
3. Verantwoording	27
Woordkeuze	27
Gebruikte archieven	29
Onze methode	32
4. Onteigeningen	39
Ontrechting en deportatie	39
De Verkaufsbücher	41
Het kadaster en eigendomsgeschiedenissen	42
Burgemeester en Commissaris	43
Collaboratie en bijzondere rechtspleging	46
5. Rechtsherstel	49
Terugkeer uit onderduik of concentratiekamp	49
Rechtsherstel	50
Een steekproef uit kadaster en NBI-dossiers	52
Gemeentebelastingen	54
Teruggaaf van wooneigendom en belastingheffing	55
6. Bijlagen	61
Tabel 1: Steekproef onteigening en rechtsherstel Deventer	61
Literatuur	68
Archieven	71
Websites en kranten	72

1. Inleiding

De drie zussen Kaatje (geboren in 1866), Sophie (1868) en Carolina Visser (1874) kwamen uit een Deventer slagersgezin. Tijdens hun werkzame leven hadden Kaatje en Carolina samen een handwerkwinkel in de Nieuwstraat. Na hun pensionering gingen de drie zussen gezamenlijk op Nieuwstraat 5 wonen.

Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog bezaten de zussen zeven panden in de stad. In de oorlog werden deze panden door de bezetter ‘in beheer’ genomen. Een van de panden, Worp 20, werd in 1943 door de beheerder verkocht. Twee andere panden (Nieuwstraat 5 en Tweede Weerdsweg 14) werden verkocht in 1944. De zussen werden alle drie naar Auschwitz gedeporteerd en daar op 1 en 26 februari 1943 vergast. Rechtsherstel aan hun nabestaanden vond plaats in 1950. Die erfgenamen verkochten alle zeven panden in 1951.¹

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen van Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust.

Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheeken en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht.

Ook de meeste Joodse burgers van **Deventer** werden gedeporteerd, hun huurwoningen ontruimd, hun woningbezit geroofd en inboedels in beslag genomen. Dit lot trof ook de drie zusters Visser.

Daniël Vrenkel dreef samen met zijn broer Heiman en hun vader de ‘Veenkoloniale Zakkenhandel Fa. M. Vrenkel en Zonen’ in Ter Apel. Daniël, zijn vrouw Sara en hun dochter Greta verhuisden in 1938 naar Deventer. De twee broers kochten daar in 1941 twee panden die naast elkaar lagen: G. Westenbergstraat 1 en Tesschemacherstraat 6. Het gezin van Daniël ging op het laatste adres wonen.

Tijdens de Duitse bezetting doken Daniël en zijn gezin onder in Deventer. In het voorjaar van 1943 werden ze opgepakt, toen ze probeerden zich te verplaatsen naar een andere onderduikplek. Ze werden gedeporteerd naar Sobibor, en daar bij aankomst vermoord. Ook broer Heiman Vrenkel en zijn gezin overleefden de oorlog niet.

De twee panden van de broers Heiman zijn door de bezetter in 1943 verkocht aan Peter Roest, een bekende oorlogskoper in Deventer. Pas in 1956 vond rechtsherstel plaats. E. Tesschemacherstraat 6 kwam toen officieel weer op naam van Daniël Vrenkel, G. Westenbergstraat 1 eerst op naam van Heiman Vrenkel en in hetzelfde jaar door erfopvolging ook op naam van Daniël, hoewel beide broers gedeporteerd en vermoord waren. In 1957 werden beide panden doorverkocht.²

Het onderzoek omvat ook de toenmalige gemeenten Diepenveen, Schalkhaar en Bathmen. De eerste twee zijn in 1999 met Deventer samengevoegd, de laatste in 2005. Schalkhaar, zonder adressen in de Verkaufsbücher, blijft in het vervolg buiten beschouwing.

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat het niet vanzelfsprekend was dat ze hun onteigende vastgoed terugkregen. Veel panden waren door de bezetter doorverkocht of hadden in ieder geval nieuwe bewoners.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: belastingen of erfpacht over de jaren van zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat talrijke berooide Joodse eigenaren hun vastgoed direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen voldoen.

In veel gevallen was het een moeizaam en langdurig proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen of met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen. In het geval van de broers Vrenkel (en hun nabestaanden) duurde dat meer dan tien jaar.

In het Nederlandse verhaal van de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.³

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Deventer doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk in een halfjaar over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven – vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Deze opdracht was in die zin beperkt. Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in onteigening en rechtsherstel. De meerwaarde van deze opdracht ligt in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021 en 2022 voeren we in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland nog zo'n tien soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheden van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en enkele tientallen panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Wél hebben we een aantal voorbeelden opgenomen van personen en panden. Aan de hand van die representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met de voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief driekwart eeuw later moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel, ook om niet van iedereen heldendom te verwachten. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten. Soms probeerden oorlogskopers te versluieren dat ze rooftpanden kochten. Soms werd er in de tijd zelf geprotesteerd tegen belastingheffing bij het rechtsherstel. Dat waren voor ons duidelijke tekenen dat hier werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen.

Ook was het waardevol om het handelen van een gemeente te vergelijken met wat we uit onderzoek weten over andere steden. Die vergelijking bood enig houvast. Tegelijkertijd moeten we rekening blijven houden met lokale omstandigheden.

Een onderzoeksopdracht naar ontrecting en rechtsherstel vraagt om een moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport omvat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) nog vier hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van de door ons gekozen onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes bij de onderzoeksopdracht. In de beide daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de gemeente daarin gereconstrueerd aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 6) bieden in tabelvorm een overzicht van de steekproeven voor onteigening en rechtsherstel. En ook een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolgning

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolgning, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolgning, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolgning blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolgning kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechts-herstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechts-herstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrenten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder NSB-leider Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁴

Met deze zuiveringen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden, zoals de **Februaristaking** van 1941 en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁵ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrenten uit de bezettingstijd.

Tijdelijke rechtbanken voor de zuiveringen en bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

De eerste grotere verzetsactie tegen de Duitse bezetter in Nederland. De staking was een openlijk protest tegen de Jodenvervolgving.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Uit pragmatische overwegingen om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁶

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldheren, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferchap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was geweest.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijnevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofofstelen en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijk hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa of de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigen aan te bieden aan Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële tegemoetkoming. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek verplaatste zich in die tijd. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals 'collaboratie' en 'verzet', slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de 'burgemeester in oorlogstijd' is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁷

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferchap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

Bij de uitvoering van deze opdracht konden we bouwen op de prettige samenwerking met burgemeester Ron König als opdrachtgever en Maaïke van der Meer en Susanne van der Putt als projectverantwoordelijken namens gemeente Deventer. Een publiëksavond in het Etty Hillesum Centrum in oktober 2021 onderstreepte het maatschappelijk belang van dit onderzoek.

Ton Dijksterhuis en zijn collega's van Historisch Centrum Overijssel in Zwolle en Deventer hebben ons uitstekend ondersteund bij het archiefonderzoek ter plekke. Hetzelfde geldt voor de leden van de klankbordgroep onder voorzitterschap van Bep Spa: Rob Lezer namens de Nederlands-Israëlitische Gemeente De Stedendriehoek en Henk van Baalen. Ook Ita van Dijk (Struikelstenen Deventer) en John Löwenhardt hebben met advies en suggesties bijgedragen. De kadaster-expertise van Herman de Koning was onmisbaar, niet alleen in de beginfase van het onderzoek.

Speciale vermelding verdient de samenwerking met het Etty Hillesum Centrum (EHC) en directeur Gerja Meïma. Ook de kennis van Lex Rutgers van dit centrum was van grote waarde als het ging om de Joodse gemeenschap en instellingen in de regio. Dankzij de samenwerking met het EHC kon ons onderzoeksteam terugvallen op Lex' historische kennis en zijn omvangrijke bestanden over Joodse Deventenaren.

De onderzoeksmethodiek verlangde dat we systematisch onze eigen weg gingen in de archieven. Het is geruststellend – en weinig verrassend – dat er weinig verschil zit tussen de inzichten die Lex in 25 jaar verzamelde over Joodse burgers en hun levensverhalen en ons kortlopende opdrachtonderzoek naar onteigening en rechtsherstel.

Door de coronacrisis kon dit archiefonderzoek pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel: meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolging en onteigeningen en de samenstelling van een database met personen en panden per gemeente.

Junior-onderzoekers Laura de Jong en Mirjam Vriend voerden voor dit project het leeuwendeel van het fascinerende, maar soms ook moeizame en monotone archiefonderzoek uit. Noor de Kort, Jelle Lammers en Xia van Beuningen assisteerden hen daarbij, terwijl Annebel Spanjersberg ook de communicatie en organisatie van de serie onderzoeksprojecten voor verschillende gemeenten in de hand hield.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden.

Wim van Meurs

Martijn Lak

Marieke Oprel

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider 'Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Martijn Lak, docent Politieke Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en docent Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Gespecialiseerd in naoorlogse Nederlands-Duitse betrekkingen, moderne Duitse geschiedenis, vroege Europese integratie en de Tweede Wereldoorlog

Laura de Jong, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2019)

Annebel Spanjersberg, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit en docent voortgezet onderwijs, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit (2017) en de eerstegraads docentenopleiding, Radboud Universiteit (2020)

Mirjam Vriend, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleidingen Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2020) en Geschiedenis van Politiek en Maatschappij, Universiteit Utrecht (2021)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Verkauwbücher, Laufnr. 7843, 7077; Joods Monument, nr. 139175, 139177, 139176; Struikelstenen Deventer, Gezusters Visser; Kadaster Deventer, leggerartikel 8975.
- ² Joods Monument, nr. 122720, 139049; Kadaster Deventer, leggerartikelen 14256, 14257, 14754, 17743, 17744; Verkauwbücher, Laufnr. 6763, 7078.
- ³ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 19401950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 19401955* ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ⁴ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 19451955* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (19441967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁵ Jan Willem Griffioen en Ronald Zeller, *Jodenvervolgung in Nederland, Frankrijk en België, 19401945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam: Boom, 2011); Marnix Croes en Peter Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 19401945* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ⁶ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁷ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastragegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkwamen met een verzoek om stellingname, waaronder Deventer.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Twee hoofdvragen

Het gemeentebestuur heeft toen vastgesteld dat het geen goed beeld had van de rol die gemeente Deventer destijds speelde bij onteigening en rechtsherstel van Joodse Deventenaren. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam en het Historisch Centrum Overijssel in Zwolle en Deventer moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders (B en W) besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen.²

Vraag 1: ontrecthing

De eerste vraag gaat over de ontrecthing van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Hebben gemeenten Deventer, Diepenveen en Bathmen gebruikgemaakt van de ontrecthing van hun Joodse burgers door onteigend vastgoed te verwerven, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar.

Van andere gemeenten is bekend dat ze naheffingen en boetes vorderden voor gemeentelijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon, voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap. Hebben ook gemeenten Deventer, Diepenveen en Bathmen naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Conclusies over de onteigeningen

1. Uitvoerig en systematisch archiefonderzoek heeft geen enkele aanwijzing aan het licht gebracht dat gemeenten Deventer, Diepenveen en Bathmen onteigend Joods vastgoed van de betreffende instanties van de Duitse bezetter zouden hebben gekocht, of zelfs maar overwogen zouden hebben om tot zo'n aankoop over te gaan.
2. Ook voor indirecte aankoop van Joods vastgoed via een tussenhandelaar heeft het onderzoek voor deze gemeenten geen enkele aanwijzing opgeleverd.
3. Ook de komst van een NSB-burgemeester – in Bathmen al voor het begin van de bezetting, in Diepenveen vanaf 1943 en in Deventer in 1944 – heeft niet geleid tot zulke aankopen of pogingen daartoe.
4. Wel blijkt – minder systematisch, maar eenduidig – dat gemeenten Deventer, Diepenveen en Bathmen met hun uitvoerende diensten de bezetter ondersteund hebben bij de onteigeningen, net als gebeurde door veel andere gemeenten. Denk bijvoorbeeld aan de inzet van de politie of het transport en de opslag van inboedels.
5. De belangrijkste vooroorlogse burgemeester van Deventer, Frederik Wttewaall, koos in het dilemma van de 'burgemeester in oorlogstijd' voor een gehoorzame en reactieve strategie. Hij collaboreerde in een mate die veel inwoners na de bevrijding moeilijk te verdragen vonden. Van proactieve steun voor anti-Joodse maatregelen of misbruik van het lot van Joodse Deventenaren laten de archieven echter niets zien.
6. Uit de beschikbare oorlogsarchieven blijkt niet dat burgemeesters en wethouders of de gemeenteraad in de eerste bezettingsjaren proactief meewerkten aan de Jodenvervolging, maar ook niet dat ze zich sterk hebben gemaakt voor Joodse burgers tegenover de bezetter. Protesten tegen de ontrechttingsmaatregelen zelf – publiek of binnenskamers – zijn niet bekend.

Conclusies over het rechtsherstel

1. Een ruime steekproef voor Deventer, Diepenveen en Bathmen bevestigt het landelijke beeld dat rechtsherstel door teruggaaf van het onteigende vastgoed in vrijwel alle gevallen heeft plaatsgevonden. Slechts in één geval kon voor rechtsherstel geen bevestiging gevonden worden (maar we vonden ook geen bewijs dat daar géén rechtsherstel is geweest).
2. In de specifieke gevallen die wij onderzochten, zien we dat er vaak jaren verstreken tussen de bevrijding en het formele moment van rechtsherstel. Uit de bronnen blijkt dat wachten op terugkeer van de eigenaar, of op de ontvangst van een rechtsgeldig bewijs van zijn of haar overlijden, een belangrijke vertragende factor was. Hetzelfde geldt voor de vaak moeizame zoektocht naar nog levende erfgenamen.
3. De gemeenten deden op eigen initiatief niet of nauwelijks moeite om zicht te krijgen op het lot van hun Joodse inwoners.
4. De gemeenten maakten niet of nauwelijks uitzonderingen bij de heffing van gemeentebelastingen. Niet op individuele basis, maar ook een kwijtschelding vanwege de oorlogsomstandigheden – in het algemeen of vanwege het bijzondere Joodse slachtofferschap – werd niet overwogen.
5. De verschillende gemeentebelastingen werden tijdens de bezettingsjaren consequent geïnd volgens regels die al bestonden voor de Duitse inval. Dat gold met name voor de straat- en hovenbelasting.
6. Van protesten tegen belastingheffing over de oorlogsjaren, door belastingplichtigen of in het publieke debat, was ook na de bevrijding slechts in een enkel geval sprake.
7. In de minnelijke schikkingen tussen oorlogskopers en onteigenden (of tussen de beheerders van hun vermogen) werden betaalde gemeentebelastingen vaak meegenomen in de boekhoudkundige eindafrekening. Dat is in lijn met een uitgangspunt dat in heel Nederland gold. Bij het rechtsherstel gingen de betrokken instanties uit van verdelende gerechtigheid en verklaarde men onteigeningen en doorverkoop nietig.
8. Openstaande belastingaanslagen over 1943 en 1944 zijn in twee gevallen een jaar te laat (in 1945 en 1946) alsnog betaald aan de belastinginnehmer van gemeente Deventer. Waarschijnlijk ging het hier om Joodse onteigende panden, maar dat is niet zeker. Uit de archieven blijkt niet wie deze rekeningen betaald heeft. We weten alleen op wiens naam de rekening stond.

- Op basis van een reconstructie van informatiestromen is het niet aannemelijk dat gemeenten Deventer, Diepenveen en Bathmen na de bevrijding zelf actief aan de slag zijn gegaan om achterstallige belastingen over de jaren 1943 of 1944 te innen. Niet in de laatste plaats omdat op dat moment niet duidelijk was wie voor deze aanslag zou moeten opkomen, omdat het rechtsherstel nog niet was afgesloten.

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders handelden in de eerste fase van de bezetting, en hoe zij handelden toen er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, valt buiten ons onderzoek. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers nog meer indirect onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die door de Wehrmacht waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofinstellingen. En die betaalden mee aan de deportaties en kampen.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze nu waardevol of eenvoudig waren. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Vergelijking met andere gemeenten

Net als voor de meeste kleine en middelgrote steden buiten de Randstad laten de Verkaufsbücher ook voor Deventer geen afgeronde aankopen van Joods vastgoed zien, waarbij de gemeente eerste koper was. Net als voor Zutphen en

Apeldoorn leverde de zoektocht naar doorverkoop van ‘verdachte’ panden aan de gemeente ook voor Deventer slechts een enkele dossier op, dat van de politiechef die een Joods pand kocht.

Het rechtsherstel verliep in Deventer traag en bureaucratisch, net als op andere plekken in Nederland. De rol van de gemeente daarin was echter klein. Nationale regels en instanties bepaalden de toon. In Deventer zien we hetzelfde gebeuren als in bijvoorbeeld Apeldoorn en Zutphen: heffingen voor straatbelasting werden na de oorlog doorgegeven of verrekend in de procedures van beheer en rechtsherstel. Net als in andere steden gebeurde dit in Deventer grotendeels buiten de gemeente om.

De houding van het gemeentebestuur en de ambtelijke diensten in Deventer is vergelijkbaar met de aanpak op andere plekken in Nederland. Gemeentebestuur en -diensten ondersteunden niet proactief bij anti-Joodse maatregelen, maar er waren ook geen tekenen van weerzin of weerstand. Bij geen van de formeel correcte beslissingen en maatregelen tijdens en na de bezetting is een spoor van empathie te beluisteren. Net als elders markeerde de ambtstijd van de NSB-burgemeester duidelijk meer ijver in het opvolgen van de opdracht van de bezetter, ook met betrekking tot de Jodenvervolgung.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de twee hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. De resultaten zijn daarmee definitief. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2022 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in het hele land. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrecting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerende onderzoekers kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrecting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firma-archieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid. Provincies kregen alle aankoopplannen van Joods vastgoed door gemeenten voorgelegd, of zo'n gemeente nou wel of geen NSB-burgemeester had. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is de verdere reconstructie van levensverhalen. Bijvoorbeeld door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling wat betreft de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich niet alleen aan Deventer, maar aan alle betrokken gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijk met dit onderzoek in gemeente Deventer voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit een tiental vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor een twintigtal gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek³.

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van deze eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrecting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, <https://pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter>.

² Gemeente Deventer, Raadsmededelingen, 'Onderzoek Joods vastgoed van start', BenW besluit 22.06.21, <https://deventer.raadsinformatie.nl/document/10321976/1>.

³ Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, <https://www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/>.

3. Verantwoording

De gemeente heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof of ontrechting

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking.

‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo’n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een ‘beheerder’ (Verwalter) of ‘bewindvoerder’ (Treu-händer) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Ook termen als ‘vordering’ of ‘confiscatie’ gaan over de eigendomsrechten van staatsburgers. Maar ze veronderstellen altijd een overheid die alleen inbreuk maakt op deze rechten vanwege een zwaarwegend algemeen belang.

Toch komen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als ‘beheer’ – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar ‘ontrechting’ en ‘onteigening’.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar doorgenummerd; bijvoorbeeld Verordnungsnummer 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Desondanks werd hun eigendomsclaim na de oorlog door de uitvoerders van het rechtsherstel niet op die grond in twijfel getrokken. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurder-ving, belastingnaheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van verschillende typen archieven. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiek-bestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormden de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huur-

Zogenaamde ‘struikelstenen’ in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst..

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgving, met beeldmateriaal en levensverhalen.

woning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woningeigenaren varieert sterk per stad, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn relevant, vooral omdat die vastgoedaankopen door gemeenten moest goedkeuren.

In de zomer van 1941 werden de gemeenteraden en de Provinciale Staten door de bezetter ontbonden. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

De benaming van de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse instanties die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindeling en omnummering van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

De administraties van de NGV en de **ANBO** zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals in het Kadastermuseum in Arnhem.⁴ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁵

De Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen werd opgericht om huisbezit van Joden na hun deportatie te verkopen voor de NGV.

Waar het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordnung 102/1941) betreft, zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁶

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (NBI); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is een van de meest omvangrijke collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrenten.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de onteigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politiecommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een tribunaal van de zogenaamde ‘bijzondere rechtspleging’.⁷ Deze CABR-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen.

CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd. Maar de Raad voor het Rechtsherstel (afdeling Rechtspraak) heeft een registersysteem nagelaten met alle zaken van met name Joodse ontrenten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde ‘vijandige onderdanen’.

Deze registers omvatten 30.000 kaartjes. Slechts een klein deel hiervan gaat over Joods onroerend goed, en slechts een fractie daarvan gaat over huis- en grondbezit in de steden die wij onderzocht hebben. We hebben bijna de helft van deze registerkaartjes doorgenomen. Dit arbeidsintensieve werk loonde toch de moeite.⁸

Particuliere archieven

We maakten gebruik van overgeleverde archieven van de lokale Joodse gemeenten om dossiers over de eigendomsgeschiedenis van synagogen, begraafplaatsen en andere Joodse inrichtingen uit te diepen. Deze archieven voor de bezettingsjaren systematisch bestuderen zou vanuit de opdrachtvragen geen verstandige keuze geweest zijn.

De meest relevante particuliere archieven voor dit onderzoek zouden de archieven van de betrokken notarissen en makelaars zijn. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage bij deze – deels nog bestaande – kantoren. In de archieven van gemeenten en burgemeesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen met deze kantoren zichtbaar, die zeker goed verdienden aan de onteigeningen, de (door) verkoop en het beheer van de panden.⁹ Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrenting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedeporteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kenden talrijke regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in het Nationaal Archief bevat de processtukken van deze zuiveringstribunalen op regionaal niveau.

Als tientallen historici en archivarissen zich tegelijkertijd op één onderwerp richten, is het niet verrassend dat er nieuwe archiefbronnen aan het licht komen. Dat was ook hier het geval. In het Kadastermuseum in Arnhem werden onlangs (resten van) de NGV-administratie ontdekt. De archieven van arrondissementsrechtbanken blijken relevante informatie te bewaren uit de tijd van de zuiveringscommissies. Ook notarissen hebben openheid van zaken moeten geven over transacties op basis van Duitse Verordnungen.¹⁰ Soms helpt het toeval een handje: op Openbaarheidsdag 2022 (1 januari) werden voor Deventer uit de archieven van de gemeentepolitie administratieve lijsten van Joods bezit vrijgegeven.¹¹

Media en interviews

Twee andere bronnen hebben vooral een attenderende functie gehad in dit onderzoek. Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**. Maar ze zijn door de censuur van beperkte waarde. Krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren bevatten verhalen over Duitse onteigeningen en het lopende rechtsherstel. Deze bronnen zijn veel waardevoller. Helaas zijn deze kranten meestal (nog) niet gedigitaliseerd, waardoor het systematisch controleren op relevante zoekbegrippen en straatnamen uit de Verkaufsbücher te bewerkelijk bleek.

Vooraf in de nationale online krantenbank Delpher.

In enkele gevallen hebben we eigen interviews met nabestaanden gevoerd. Deze gesprekken leverden interessante familieverhalen en soms enige documentatie op. Daarnaast maakten we incidenteel gebruik van oudere gepubliceerde interviews met ooggetuigen, al hebben we hier niet systematisch naar gezocht. De informatie uit kranten en interviews is vervolgens nagetrokken in de hoofdcategorieën archiefbronnen.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: heeft de gemeente panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een impressie op van hoe de gemeente Joodse burgers bejegende, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen kwijt te schelden?

Daarbij mogen we niet vergeten dat de neerslag van bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de bijbehorende archieven altijd zakelijk-formeel of kil

over zal komen. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten verraden maar weinig over de 'bejegening' van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionarissen die via een louche deal een Joods pand in hand kreeg, zal dat in de regel in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat evenmin op schrift gezet hebben. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele impressies uit deze archieven algemene conclusies over 'het gemeentebestuur' of 'de gemeentelijke diensten' te formuleren.

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Daaruit blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop ook door de gemeente via een tussenhandelaar naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een steekproefsgewijs onderzoek van de Verkaufsbücher op basis van enkele geïnformeerde aannames, met het kadaster en de NBI-archieven.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. Deze formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in de jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste vijf jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de

Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het correspondentiearchief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap namen we een steekproef uit de Verkaufsbücher. Daarbij keken we vooral naar ‘verdachte’ panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.¹² Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat men profiteerde van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo’n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld werd als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo’n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het ging om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. We namen daarom aan dat het in die gevallen ging om panden met een bovengemiddelde prijs. De eigendomsgechiedenis van deze zo gefilterde verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en het NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB’er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen moesten zich na de oorlog in een zuiveringsproces verantwoorden. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoedaankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezet-

ting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In gemeente Deventer zijn honderden panden onteigend en tientallen panden doorverkocht. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.¹³

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verlieten de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

Van naheffingen en boetes was vooral sprake als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na een steekproef.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Een steekproef gericht op bepaalde categorieën onteigende panden, van eerder gevorderde panden tot leegstaande huizen. Basis voor de steekproef zijn de Verkaufsbücher, aangevuld uit recente inventarisaties van Joodse personen en adressen in de stad.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke belastingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om belastingen op te leggen bij rechtsherstel, of deze aanslagen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.

3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om naheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We namen een steekproef van de transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar of zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

De aanname was dat de gemeente na de bevrijding consequent wel of geen openstaande belastingaanslagen over de (laatste) oorlogsjaren inde. Een aantal onteigende panden die niet als verkocht in de Verkaufsbücher opgenomen zijn, hebben we op dezelfde manier onderzocht. In beide gevallen was het geen aselechte steekproef, maar zochten we factoren die van invloed op het al dan niet doorzetten van belastingnaheffing konden zijn geweest:

- Panden die door oorlogsschade, achterstallig onderhoud of om andere redenen leeg bleven staan.
- Panden die niet verkocht, maar wel verhuurd werden door de beheerder.

We doorzochten de adreslijst totdat we voor elk van deze twee categorieën enkele gevallen vonden.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente lieten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en)belasting, soms apart rioolbelasting en verzekeringspremies voor brand en **molest**.

De aanname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen volgens de geldende regels geen weerslag hoefde te vinden in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de geschreven regels.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen. Een steekproef uit deze dossiers maakte duidelijk hoe de gemeente handelde en argumenteerde als ze met zulke klachten en

eisen van Joodse ontrechten geconfronteerd werd.¹⁴ Voor provinciesteden waarin maar ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentelijke diensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Bijvoorbeeld omdat zo'n uitzondering buiten de steekproef is gevallen, of omdat dossiers ontbreken.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentelijke beleid rondom belastingaanslagen en openstaande rekeningen, zijn deze onregelmatigheden van ondergeschikt belang, tenzij uit de steekproef zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woonsituatie na te gaan en voor alle onteigende panden het rechtsherstel te reconstrueren.

Noten

- ¹ Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999); Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² W.J.E. van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (Den Haag: VvOR, 2016), 109–31.
- ³ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁴ Informatie van Peter Donker.
- ⁵ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, inv.nr. 532.1-532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁶ Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom, 2013).; NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', <https://data.jck.nl/page/aggregation/jhmliteratuur/20110474>.
- ⁷ Nationaal Archief, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁸ Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.
- ⁹ Raymund Schütz, *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom, 2016).
- ¹⁰ Informatie van Jeroen Bender (Arrondissementsrechtbanken) en Peter Donker (Kadastermuseum).
- ¹¹ Historisch Centrum Overijssel, <https://collectieoverijssel.nl/>.
- ¹² Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten' (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).
- ¹³ Jacqueline Broese van Groenou, *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).
- ¹⁴ Vergelijk: Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.

4. Onteigeningen

De stad Deventer telde voor de Duitse inval ongeveer 40.000 inwoners. De aangrenzende plaatsen Diepenveen en Bathmen telden er 7.000 en 2.000. In Deventer woonden veel textielarbeiders; politiek gezien gold de stad voor de oorlog als een links bolwerk. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1935 en 1939 bereiken de linkse partijen (SDAP, RSAP en CPN) samen circa 45 procent van de stemmen en de christelijke partijen 30 procent. Toch behaalde de extreemrechtse **NSB** in deze gemeenten eenmalig bijna het nationale resultaat van 8 procent van de stemmen.

In 1935 in Deventer, Diepenveen en Bathmen 7 tot 8 procent van de stemmen. Bij de Kamerverkiezingen twee jaar later nog maar 4 procent.

Op de ochtend van 10 mei 1940 vielen de Duitsers Nederland binnen. Bij de inval was Deventer een van de strategische doelen. De Nederlanders bliezen de stadsbrug op, maar dat kon de aanval over het spoor slechts kort vertragen. Via Zutphen bereikten de Duitse eenheden Deventer alsnog en op 11 mei namen ze de stad in.

Vanwege het strategische belang van de IJsselbruggen werd Deventer in de loop van de oorlog door beide zijden meerdere keren gebombardeerd. Een kwart van de huizen raakte daardoor (zwaar) beschadigd en er vielen honderden slachtoffers.¹

Ontrechting en deportatie

In de eerste twee jaar van de bezetting probeerde het naziregime de Deventer bevolking – als ‘Ariërs’ – te winnen voor zijn regime en ideologie. De ontrecting van Joodse burgers begon echter al snel. Met allerlei maatregelen werden zij verdreven uit het sociale en economische leven. Joodse bedrijven werden gesloten, Joodse ambtenaren en scholieren werden uitgesloten en Joodse burgers werden gedwongen om hun landbezit te verkopen. In juli 1941 werd het interieur van de Deventer synagoge vernield.

De Joodse gemeente in Deventer reikte terug tot de middeleeuwen, maar pas vanaf het einde van de 18^e eeuw kregen Joodse burgers het recht om zich te vestigen in de stad. Voor de Eerste Wereldoorlog kreeg de stad instituties als een synagoge (Golstraat) en school voor de Joodse gemeenschap (Roggestraat).

Opleiding voor Nederlandse en internationale Joodse jongeren voor emigratie naar Israël.

In de periode tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog werd Deventer vanwege zijn ligging een opvangplaats voor Joden uit Duitsland en Oost-Europa. Nationaal was de stad ook van betekenis door de landbouwopleiding voor **Palestina-pioniers**, die er in 1918 werd gevestigd.²

De getallen zijn moeilijk vergelijkbaar: voor de oorlog ging het om een zelfverklaarde religieuze identiteit. Tijdens de bezetting werden racistische begrippen als ‘voljood’ en ‘halfjood’ gehanteerd.

In opdracht van de bezetter **telde** Deventer zijn Joodse inwoners vanaf 1941 apart: van de honderden bleven er steeds minder over. In de omliggende dorpen waren dat nooit meer dan enkele families. Afgezien van een paar mensen die tijdig onder wisten te duiken, werd de Joodse bevolking van Deventer in

de tijd tussen augustus 1942 en in april 1943 gedeporteerd. Weinigen van hen zouden de kampen overleven en terugkeren.

Het aantal Joodse inwoners van Deventer was in 1930 gedaald naar minder dan 500, en daarna weer gestegen door vluchtelingen. In 1951 woonden er nog maar 144 Joodse mensen in Deventer. Volgens andere cijfers kwamen 401 Deventer Joden om door het naziregime. Doordat er in de tweede helft van de 20^e eeuw steeds minder Joodse inwoners overbleven, verloor Deventer zijn functie van Joods centrum. De synagoge werd gesloten, een van de twee begraafplaatsen werd in 1960 geruimd. Wat overblijft is het Etty Hillesum Centrum in de vroegere synagoge en school aan de Roggestraat.

Registratie, onteigening en roof

Al in het eerste jaar na de Duitse inval werd Joodse burgers allerlei beperkingen opgelegd. En al snel volgden maatregelen van economische ontrecting. Joodse landeigenaren werden verplicht om hun bezit eerst te registreren bij regionale pachtbureaus. Vervolgens moesten ze hun percelen voor 1 september 1941 verkopen aan niet-Joodse gegadigden (Verordnung 102/1941).

Alle Joodse bedrijven waren al in oktober 1940 geregistreerd door de bezetter. Winkels en kleinere ondernemingen werden in Duitse opdracht opgedoekt. Grotere bedrijven werden doorverkocht.

De opbrengsten gingen eerst naar de Bank voor Nederlandschen Arbeid en, als de liquidatie afgerond was, naar een van de roofbanken – **Liro** of de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA). Op dezelfde manier ging de bezetter vervolgens aan de slag met het Joodse vastgoedbezit. Joodse burgers moesten per Verordnung 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en privé aan derden verstrekte hypotheek laten registreren door de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV). Voor dat omvangrijke vastgoed stelde de NGV beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties, die de opdracht kregen om deze panden te verkopen. De belangrijkste waren ANBO, Nobiscum en Everout. Deze organisaties benoemden per pand ook weer een beheerder. Die inde de huur, zorgde voor de instandhouding van het pand en regelde andere praktische zaken.

De beheerder legde rekenschap af aan de NGV. Hij had ook het recht om het onteigende pand te verkopen. De verkoopprijs of de opbrengst van verhuur ging naar de roofbanken. Ondertussen betaalde de NGV de ontrechte eigenaar een minimaal maandelijks handgeld om in zijn eerste levensbehoeften te voorzien.

Zodra Joodse eigenaars in 1942 of 1943 gedeporteerd waren, probeerde men hun panden te verkopen. Soms gebeurde dat zelfs al eerder. In een aantal gevallen bleek het pand onverkoopbaar, vanwege achterstallig onderhoud of oorlogsschade. Naarmate de oorlog vorderde, waren kopers en hypotheekverstrekkers minder geneigd om hun vingers te branden aan onteigend Joods vastgoed.

De NGV registreerde elke afgeronde transactie in de Verkaufsbücher. In elke stad werden de panden verkocht door beheerders, met medewerking van lokale taxateurs, accountants, makelaarskantoren en notarissen. Vaak hadden beheerders meerdere panden in hun portefeuille.

Een instantie van de bezetter die de naam gebruikte van het Joodse bankhuis Lippmann, Rosenthal en Co. De Liro deed dienst als bewaardepot en verkoopkantoor van geroofd Joods eigendom.

De Verkaufsbücher

In de Verkaufsbücher staan voor het huidige Deventer 96 verkopen geregistreerd, met een groot aantal gegevens in tabellen. Bij deze 96 transacties gaat het om hoogstens 135 panden. Uit de gegevens blijkt dat een klein aantal particulieren en firma's op grote schaal profiteerde van de ontrecting van Joodse burgers. Het is zeker geen toeval dat op tien na alle transacties het bureau van notaris Gerrit Nijk passeerden. Deze notaris uit Olst was een bekende NSB'er. In de oorlog was hij bovendien burgemeester van Hengelo en Olst. In de naoorlogse zuivering werd Nijk geroyeerd als notaris en veroordeeld door het Tribunaal Deventer.³

Makelaar Koeno Hamminga kreeg in eerste instantie van de NGV een soort 'alleenrecht' voor het beheer en de verkoop van Joods vastgoed in Noordoost-Nederland. Omdat dit werk zijn reputatie in Groningen schaadde trad hij al snel alleen nog onder de naam ANBO op als beheerder. In de Verkaufsbücher staan de eerste tien transacties op de naam van makelaar Hamminga, daarna op naam van ANBO-kantoren in Groningen, Arnhem, Almelo en andere plaatsen. Ook Hamminga werd na de oorlog door het Tribunaal Groningen veroordeeld en verloor zijn makelaardij.⁴

We keken ook naar de kopers. Wie kochten er in Deventer Joods onroerend goed? Dat beeld is minder eenzijdig. Er waren weinig kopers die maar één pand kochten. Ze waren er wel: W.R. Jager uit Zwolle bijvoorbeeld, die voor 600 gulden het Borgelerhof (Borgele 68) in Diepenveen kocht. Dat was het woonhuis en eigendom van sigarenhandelaar Ernest Adolf Muller, die in Westerbork overleed.⁵ Typisch voor Deventer is dat er juist veel panden werden geroofd van een paar Joodse families. Van de familie Zendijk werden maar liefst 14 panden doorverkocht, en van de familie Polak waren dat er 16.

Toch kende Deventer maar weinig kopers die bij meer dan een handvol transacties betrokken waren. De familienamen Waanders, Roest, Haverkamp, Spindler-v.d. Vlag, Stelder en Slichting komen het meest voor. Maar bij de duurste verkopen waren zij juist nauwelijks betrokken.

De bedragen die met één koop gemoeid waren, verschilden sowieso enorm in Deventer: van 250 gulden voor de Bruinsteeg 34 tot meer dan 23.000 gulden voor het centraal gelegen pand Korte Bisschopstraat 14 – veel meer dan de gemiddelde prijs van 7.500 gulden.⁶

Net als in andere steden stonden ook in Deventer kopers duidelijk klaar om hun slag te slaan. Verordnung 154/1941 van Rijkscommissaris **Arthur Seyss-Inquart** was augustus 1941 bekendgemaakt. Precies een jaar later begonnen de deportaties. Al in september 1942 werden de eerste koopcontracten door makelaar Hamminga getekend. Daaronder waren begerenswaardige panden aan het Emmaplein en de Keizerstraat.

De verkoop van onteigende panden vorderde gestaag tijdens de bezettingsjaren. Na een bescheiden 'run' met bijna 30 transacties in het laatste kwartaal van 1942 volgden er ruim 50 in 1943 en nog 14 in 1944. De laatste twee panden

Van de 96 vastgoedtransacties betreffen
3 Bathmen en
5 Diepenveen.

Oostenrijks nazipoliticus, Rijkscommissaris van het bezette Nederland. Hij werd in het Proces van Neurenberg als oorlogsmisdadiger berecht en ter dood veroordeeld.

werden op 1 mei 1945 – een paar weken na de bevrijding van de stad! – definitief voor notaris Nijk door de ANBO Almelo verkocht aan bouwondernemer A.K. Giljam. Giljam werkte voor de Wehrmacht en nazi-bouwmaatschappij Organisation Todt.⁷

In de Verkaufsbücher registreerde men alleen doorverkochte panden. Die boeken bieden dus geen informatie over het totale aantal onteigende panden. Het Joods Monument bevat omgekeerd een kort levensverhaal van alle Joodse inwoners van Deventer, Bathmen, Diepenveen en Schalkhaar die de oorlog niet overleefden. Bij de gegevens per persoon hoort ook het laatst bekende adres voor deportatie. Maar dat geldt alleen voor de mensen die niet terugkeerden. Overlevenden zijn niet opgenomen. Bij de ruim 400 personen in de vier gemeenten horen meer dan 100 unieke **adressen**. Deze bewoners waren vaak families van twee of drie generaties. Een flink deel van deze adressen zal een huurwoning geweest zijn. Huizen in Joods eigendom, maar met niet-Joodse huurders, zijn langs deze weg niet te vinden. Onteigend Joods wooneigendom van eigenaren die de oorlog overleefden of zonder Joodse bewoners of huurders, ontbreekt dus in de Verkaufsbücher.⁸

Daarvan 5 personen en 1 adres in Diepenveen, 8 en 5 in Bathmen en geen in Schalkhaar.

Onderzoek in heel Nederland heeft laten zien dat de Verkaufsbücher opvallend accuraat bijgehouden werden. Er zijn maar weinig gevallen bekend van panden die wel door de ANBO verkocht werden, maar niet in de Verkaufsbücher staan. Of omgekeerd, panden die wel geregistreerd werden, maar waarvan de verkoop op het laatste moment kennelijk afgeketst is.

De Verkaufsbücher laten zien dat niet gemeente Deventer zelf, en ook geen burgemeesters of andere belangrijke functionarissen, als eerste koper optraden bij een van de 96 verkopen. De Deventer burgemeester Wttewaal komt net zomin voor als zijn NSB-waarnemer Van der Molen of zijn ambtsgenoten in Diepenveen (de NSB'er Batjes) en Bathmen (Hemminga en Kugel). De tijdslijn laat zien dat NSB-burgemeester van Deventer Hendrik van der Molen pas in september 1944 door de bezetter werd ingezet. Op dat moment was de aankoop van onteigend Joods vastgoed niet meer aan de orde – afgezien van de raadselachtige aankoop van A.K. Giljam op 1 mei 1945. Daarmee is nog niet uitgesloten dat de gemeente of haar functionarissen in het bezit zijn gekomen van Joods vastgoed. Dat zou ook nog kunnen zijn gebeurd via een tussenhandelaar.

Het kadaster en eigendomsgeschiedenissen

Bij de speurtocht naar ‘verdachte’ panden hebben we in een steekproef uit de Verkaufsbücher vooral panden onderzocht die een bovengemiddelde prijs hadden, aan een mogelijke tussenhandelaar verkocht werden of in de tijd van een NSB-burgemeester werden verhandeld. Met behulp van het kadaster, aanvuld met de dossiers van het NBI, is het mogelijk om de eigendomsgeschiedenis van een pand voor de hele bezettingstijd te reconstrueren.

Bij 35 van de 96 transacties lag de prijs boven het gemiddelde van ruim 7.500 gulden.⁹ Het zal niemand verbazen dat gegoede straten als het Emmapplein, de Brinkgreverweg, de Keizerstraat en de Zwolschestraat meerdere keren genoemd worden in deze bovenste helft van de lijst. Niet minder dan 57 transacties gelden als ‘verdacht’ vanwege de betrokkenheid van een mogelijke tussenhandelaar. Het derde criterium, de ambtstijd van een NSB-burgemeester, is voor deze gemeenten niet of nauwelijks relevant.

Alles bij elkaar hebben we ruim 30 panden onder de loep genomen. Daarbij zaten de meeste van de 18 transacties met duurdere panden en mogelijke tussenhandelaren. Het kadaster liet daarbij zien of een pand na de onteigening en de eerste verkoop uit de Verkaufsbücher nogmaals verkocht is, voordat na de bevrijding rechtsherstel plaatsvond. De NBI-dossiers van de oorspronkelijke eigenaar of de beheerder vormden een andere ingang voor dezelfde basisinformatie over de eigendomsgeschiedenis van een adres.

In geen van deze dossiers treedt Deventer of een van de kleinere buurgemeenten op als koper uit tweede of derde hand. Ook de namen van de voor de oorlog benoemde burgemeesters, of hun NSB-opvolgers, komen niet voor in deze dossiers. Hetzelfde geldt voor andere belangrijke functionarissen van deze gemeenten, zoals de wethouders of de gemeentesecretaris.¹⁰

Bij deze belangrijke vaststelling hoort voor Deventer één uitzondering. De politiecommissaris van Deventer kocht namelijk wél een pand van een Joodse eigenaar. Politiechef Jannes Jouke Post kocht eind 1943 de Brinkgreverweg 85 via makelaar Nijk en de ANBO in Almelo, voor de aanzienlijke som van 9.300 gulden. Dit pand was oorspronkelijk eigendom geweest van de Joodse Deventenaar H.C. van Gelder, die het in 1947 terug zou krijgen. Zijn eigen lot is onbekend, maar veel van zijn familieleden kwamen om in Auschwitz of Sobibor. Post was NSB'er en SS'er. Na de oorlog werd hij oneervol ontslagen en wegens ‘vergaande ontrouw’ gevangengezet. Hij werd bovendien in verband gebracht met standrechtelijke executies en folterpraktijken.¹¹

Deze aankoop staat in de Verkaufsbücher, maar komt in de archieven van B en W of van de Commissaris der Provincie niet voor. Wel woonde Post volgens de Verkaufsbücher al op het adres van het geregistreerde pand toen de koopakte getekend werd. Dit suggereert dat de koop op persoonlijke titel gebeurde. Het is denkbaar dat de Duitse instanties deze overtuigde nazi een voordeeltje wilden gunnen. Op het moment dat Post zijn aankoop deed, was Wttewaal nog burgemeester van Deventer.¹²

Burgemeester en Commissaris

Al met al is het op basis van deze steekproef zeer onwaarschijnlijk dat de gemeenten een afgeronde aankoop hebben gedaan. We hebben ook uitgebreid onderzoek gedaan in de politiek-bestuurlijke archieven van de gemeenteraad, en die van het college van B en W later. De aankoop van vastgoed was immers een formele beslissing die financiering uit de begroting vereiste en bestuurlijke goedkeuring vroeg van de Commissaris der Provincie in Zwolle.

Net als in Berlijn en Den Haag werd ook in Deventer in het bestuur en de politiek het **Führerprinzip** ingevoerd. Halverwege 1941 werd de gemeenteraad ontbonden. In Deventer waren al in juli 1940 al vier linkse raadsleden verwijderd. De burgemeester werd het eenhoofdige Nederlandse gezag ter plekke, zonder democratische controle. De wethouders bleven in de meeste gevallen aan als adviseurs en het bestuurlijke gewicht van de diensthoofden werd groter.

Het Führerprincipe van de nazi's ging uit van politiek leiderschap zonder controle door een democratisch gekozen parlement. Toegepast op lokaal niveau gaf dit principe alle politieke macht aan de burgemeester, zonder gemeenteraad.

In de bezettingsjaren hing de houding van de gemeente in sterke mate af van de burgemeester. Voor Deventer was Frederik Willem Reinhard Wttewaall de centrale figuur. Deze jurist was van adellijke komaf. Hij was sinds 1929 burgemeester van Deventer en had daarvoor vijftien jaar in Lochem dat ambt vervuld.

Het beeld uit de archieven is dat Wttewaall, die bij de Duitse inval al 60 jaar was, braaf volgens de nieuwe regels bestuurde. In mei 1945 keerde hij plichtbewust terug in het stadhuis en nam de ambtsketen weer over van waarnemer Van der Molen, die door de bezetter benoemd was. Het **Militair Gezag** en de Commissaris van de Koningin in Zwolle hebben druk op Wttewaall uitgeoefend om niet terug te keren, blijkt uit hun correspondentie. Dat had er niet alleen mee te maken dat hij al in juni 1945 de pensioengerechtigde leeftijd zou bereiken. Ook zijn 'omslachtige manier van handelen' paste niet bij de eisen van de bevrijdingstijd. En kennelijk had Wttewaall ook de publieke opinie niet aan zijn zijde. In de correspondentie is sprake van 'bezwaren, welke tegen den Heer Wittewaall bestonden over de wijze, waarop hij zijn ambt gedurende de oorlog uitgeoefend had.' Zijn pensioen was voor het Militair Gezag reden om verder geen werk te maken van een zuiveringsdossier.¹³

Het dagelijks bestuur van de bevrijde delen van Nederland tot de terugkeer van de Nederlandse regering uit Londen. Het Militair Gezag werd opgericht in september 1944 en ontbonden in maart 1946.

Twee voorbeelden typeren de volgzaamheid van deze burgemeester. Hij leverde in april 1942 zonder weerwerk een lijst met door 'Joden bewoonde huizen' voor de inkwartiering van Duitsers. De Wehrmacht betaalde de gemeente een maandelijkse vergoeding voor gevorderde panden. Waar het Joodse eigenaren van gevorderde panden betrof, vroeg de burgemeester om verdere instructies over het overmaken van deze vergoedingen. Hij wenste namelijk 'tegenover de Duitse instanties ... volledig verantwoord ... te blijven'. De Wehrmacht liet gemeente Deventer in oktober 1942 weten dat ze voor gevorderde panden van 'voortvluchtige' Joden niet meer zou betalen. Wttewaall liet daarop de ANBO weten dat zij ook geen vergoeding meer zou krijgen (als beheerder).¹⁴

Gezien zijn reactieve opstelling heeft Wttewaall ook weer niet de verdenking op zich geladen dat hij profiteerde van de Joodse ontrechting. Een actief beleid om voor de gemeente of voor zichzelf Joodse panden aan te kopen, past niet in het beeld dat we van hem krijgen.

Gemeente Deventer probeerde enige zeggenschap te behouden over de verhuur van onteigende panden. De ANBO liet de gemeente in 1942 weten, de Keizerstraat 5 in beheer te hebben genomen. Voortaan wilde de roofoorganisatie ook de huurpenningen voor dit pand ontvangen. Burgemeester Wttewaall

verlangde daarop van de ANBO een volledig overzicht van alle Joodse panden die door deze organisatie werden beheerd.¹⁵

De Commissaris der Provincie in Zwolle was een evenknie en leeftijdsgenoot van Wttewaall. Deze katholieke baron Van Voorst tot Voorst was ook een adellijke oudgediende. Ook hij keerde na de oorlog nog korte tijd terug in het provinciehuis. Maar tegenstelling tot Wttewaall was hij al in augustus 1941 door de bezetter vervangen door de NSB'er jonkheer Von Bönninghausen. Later werd zijn functie overgenomen door procureur-generaal Wilhelmus de Rijke, die al ver voor de oorlog politiek actief was voor de NSB.

Uit onderzoek in andere steden is gebleken dat de aankoop van Joods vastgoed inderdaad ter sprake werd gebracht in notulen, besluitenlijsten en jaarverslagen. Diverse gemeentebesturen correspondeerden met de Commissaris om diens toestemming te verkrijgen.

In het Historisch Centrum Overijssel liggen dossiers met de notulen van de gemeenteraad tot 1941 en de agenda's en besluiten van B en W tot 1944. Ook de agenda's van vergaderingen en grootboeken van de gemeente-uitgaven tijdens de oorlogsjaren zijn daar te vinden. Notulen uit de ambtstijd van NSB-burgemeester Hendrik van der Molen ontbreken. Het is goed mogelijk dat hij die op zijn vlucht heeft meegenomen. Toch zijn de gedetailleerde en omvangrijke akten in het archief voldoende om het beleid te reconstrueren.¹⁶

Voor Diepenveen bestaan nog de klappers (ofwel registers) op de notulen van de gemeenteraad en van het college van B en W, ook voor de volledige bezettingstijd. De notulen van het college zelf bestaan alleen nog voor 1943-1945.¹⁷

Voor Bathmen is de situatie duidelijk minder gunstig. De gemeenteraadsnotulen zijn alleen voor 1941 teruggevonden. En de notulen van B en W bestaan alleen nog vanaf 1949.¹⁸

In de archiefbestanden van de Commissaris der Provincie en Gedeputeerde Staten in Zwolle zorgen de registers op de besluiten van de Commissaris en correspondentieregisters voor belangrijke aanvullende informatie. De rekeningen voor de oorlogsjaren zijn teruggevonden voor Bathmen en Deventer, maar niet voor Diepenveen.¹⁹

Deze dossiers zijn de plek waar een spoor te vinden zou moeten zijn, als gemeenten Deventer, Diepenveen of Bathmen het plan hadden opgevat om onteigende Joodse panden aan te kopen. En zeker als ze die plannen ook verwezenlijkt hadden, met toestemming van de Commissaris in Zwolle. De archieven bieden echter niet de geringste indicatie of verdenking dat dat zo geweest is. En let wel: we hebben het hier over stapels duimdikke dossiers.

Wél spreekt keer op keer uit de bestuurlijke akten dat Deventer in de bezettingsjaren op zwart zaad zat. De gemeente was noodlijdend en in feite onder curatele gesteld door het ministerie van Binnenlandse Zaken. Dit thema was een rode draad in de correspondentie van Wttewaall met de Commissaris der

Provincie. Zelfs als de burgemeester een aankoop overwogen zou hebben – waarvoor geen aanwijzingen bestaan – zou hij wat uit te leggen hebben gehad in Zwolle.²⁰

Voor twee gemeenten ligt in het archief nog een andere relevante bron. Namelijk dossiers met de opschriften ‘Akten van koop van eigendommen’ (Deventer) en ‘Aankoop van diverse percelen grond’ (Diepenveen). Zulke overzichten kennen we ook uit Nijmegen. Ze werden al lang voor de bezetting gemaakt door ambtenaren en dat proces liep in de oorlogsjaren onverstoord door.

In de oorlogstijd deden de gemeenten weinig aankopen. Op het korte lijstje staat de aankoop van het perceel Papenstraat 92-94 door gemeente Deventer. Dat gebeurde op een openbare veiling in 1941. Zeker is dat het pand toen door Joodse huurders bewoond werd. Hier woonden lompenhandelaar Lion Noach, zijn vrouw Aaltje Noach-Baruch en hun zoon. In de zomer van 1942 woonde de familie nog steeds in dat pand; ze huurden het toen van de gemeente. Nauwelijks een halfjaar later, in februari 1943, lieten ze alle drie het leven in Auschwitz.²¹ Het feit dat dit pand niet voorkomt in de Verkaufsbücher, én het vroege moment van de aankoop, doen ons concluderen dat het niet ging om een pand van een Joodse eigenaar en ook niet om een onteigend pand.

Deze aankoop komt overigens ook voor in de besluitenlijsten van B en W. Dat laat zien dat als er een aankoop werd gedaan, die inderdaad correct en plichtsgetrouw in de notulen vermeld werd.²²

Collaboratie en bijzondere rechtspleging

Naast de rechtbanken en zuiveringsprocessen was de journalistiek in de eerste naoorlogse jaren bij uitstek de plek waar verhalen over collaboratie en onoorbaar handelen aan het licht kwamen. In kranten verschenen interviews met slachtoffers, ooggetuigen en nabestaanden. Die vonden later hun weg in de lokale herdenkingsliteratuur. Net als die interviews moeten ook verhalen over collaboratie in de archieven geverifieerd en onderbouwd worden.

De digitale versie van het *Deventer Dagblad* uit de bezettingsjaren bevat vrijwel geen nuttige aanwijzingen. Na de bevrijding volgde de krant vooral de zuiveringsprocessen tegen lokale politici en functionarissen op de voet. En af en toe schreven de verslaggevers over het rechtsherstel van individuele Joodse burgers.

De partijloze burgemeester Wttewaall van Deventer ontkwam ternauwernood aan een zuiveringsproces. Zijn CABR-dossier bevat in eerste aanleg ook weinig belastend materiaal. Net als elke andere burgemeester was hij verplicht geweest om zich in te zetten voor de NSB-liefdadigheidsorganisatie Winterhulp.²³ Zijn NSB-opvolger in Deventer en zijn partijgenoten in de stadhuizen van Diepenveen en Bathmen moesten zich wel voor een tribunaal verantwoorden in het kader van de **bijzondere rechtspleging**.

Na de bevrijding werden geschat 150.000 personen gearresteerd op verdenking van collaboratie, hoog- en landverraad en oorlogsmisdaden. Uiteindelijk werden 14.000 veroordelingen uitgesproken door bijzondere gerechtshoven en tribunaal, tot die in 1948 werden opgeheven.

De omgang met de Joodse burgers van Deventer en hun eigendom was ook in het dossier van Hendrik van der Molen geen thema.²⁴

NSB-burgemeester Petrus Johannes Hemminga van gemeente Bathmen speelde een actieve rol bij de Jodenvervolging, blijkt uit zijn zuiveringsdossier. Hij had in 1940 al een lange carrière als burgemeester achter de rug: zes jaar in Wanneperveen en twintig jaar in Bathmen. Hemminga voerde volgens het Militair Gezag een schrikbewind in het dorp Bathmen, samen met gemeenteveldwachter en partijgenoot Louwers. De burgemeester keerde zich tijdens zijn ambtstijd (tot 1943) vooral tegen het kleine aantal Joodse inwoners. Hoewel zijn opvolger Kugel (die pas in 1944 werd benoemd) ook NSB'er was, had de Jodenvervolging voor hem geen prioriteit. De conclusie was dat Hemminga 'in ernstige mate te kort geschoten [was] tijdens de bezetting', maar van betrokkenheid bij roof van Joods eigendom was geen sprake. En het oordeel van de zuiveringscommissie over Kugel was niet veel beter: gebrek aan inzicht en wilskracht, angstig naar de bezetter toe, maar geen actieve collaborateur.²⁵

Meinder Hemme Batjes was voor zijn benoeming tot burgemeester van Diepenveen in januari 1943 jarenlang burgemeester van de Overijsselse gemeente Kuinre en Blankenham.²⁶ Hij werd volgens het zuiveringsdossier in 1941 lid van de NSB om in functie te blijven. Bij de bevrijding van Diepenveen vluchtte hij naar Zutphen, maar werd daar opgepakt en later berecht. In het proces werd hem zijn benoeming tot burgemeester van Diepenveen verweten – die zou hij aan de bezetting en zijn NSB-lidmaatschap te danken hebben. Uit de processtukken blijkt dat zelfs de NSB-leiding die mening was toegedaan: Batjes was lid geworden 'uit berekening'. Beschuldigingen van misbruik van zijn ambt met betrekking tot Joods bezit kwamen bij het proces niet boven tafel.²⁷

Concluderend kunnen we vaststellen dat geen van de drie onderzochte, omvangrijke bronnencollecties de geringste aanwijzing bevat dat de drie gemeenten Joodse onteigende panden zouden hebben aangekocht. Ook zijn er geen aanwijzingen voor de voorbereiding daartoe. De enige uitzondering is de aankoop door de Deventer korpschef Post.

Het is denkbaar dat de aandacht in de zuiveringsprocessen vooral uitging naar grotere beschuldigingen en aanklachten. En zolang niet de eigendomsgeschiedenis van elk onteigend pand gereconstrueerd is, kunnen we in principe met onze steekproef van 'verdachte panden' die éne aankoop uit tweede hand over het hoofd hebben gezien.

Het feit dat andere onderzoekers, die veel meer en andere dossiers gereconstrueerd hebben, tot dezelfde conclusie kwamen, maakt dat wel steeds onwaarschijnlijker. De sterkste basis voor onze conclusie is dat in de archieven van de burgemeesters, en dat van de commissaris, geen enkel overleg of besluit over dit onderwerp is terug te vinden.

Noten

- ¹ Henk J. van Baalen, *Joods leven te Deventer en omstreken* (Deventer: Van Baalen, 2007); J.A. van Beeck, *Moed en mededogen: onderduikhuizen voor Joden in Deventer 1942-1945* ([Deventer]: Uitgeverij Ego, 2018); Joep Boerboom, *Beroofd volgens de regels: Het lot van zeven joodse ondernemers in Deventer* (Hilversum: Uitgeverij Verloren BV, 2020).
- ² HCO Deventer, 1382, inv.nr. 12-16 Notulen van de Raad 1945-1950; HCO Deventer, 1382, inv. nr. 66-67 Besluiten van de tijdelijke Raad, 1945-1946; HCO Deventer, 1382, inv.nr 92-102 Agenda's en besluiten van Burgemeester en Wethouders april 1945 – 1950; HCO Deventer, 0704, inv.nr. 113 Besluiten van de geheime (besloten) raadsvergaderingen, 1908-1957; HCO Deventer, 1458, inv.nr. 3617 Klapper op de notulen Gemeenteraad, 1936-1956; HCO Deventer, 1458, inv.nr. 3572 Notulen gemeenteraad 3 september 1946 t/m 29 juni 1953; HCO Deventer, 1461, inv.nr. 2931 Notulen gemeenteraad van 5 dec 1933 t/m 11 juli 1947; HCO Deventer, 1461, inv.nr. 195 Notulen B&W 1949/1952.
- ³ NA 2.09.48.02, Raad voor het Rechtsherstel, nr. R. 1371.
- ⁴ HCO Deventer, 1382, inv.nr. 1076 Nederlands-Israëlitische Gemeente (Joodse Gemeente) Deventer; HCO Deventer, 1382, inv.nr. 510 Stukken betreffende bemiddeling in zaken van rechtsherstel en verzekering, 1945 juli – 1947 april.
- ⁵ Deze brief ligt in het IISG, met dank aan John Löwenhardt.
- ⁶ NA, 2.09.16.11, inv.nr. 132174 Noach, A.S. Fa., Deventer.
- ⁷ Kadaster Deventer, leggerartikelen 11512, 13376, 13238; NA, 2.09.16.05, inv.nr. 81726 Gosschalk, H., Deventer; Kor Meijer, *E100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008).
- ⁸ NA, 2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971).
- ⁹ Peter Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949* (Amsterdam: Balans, 2020).
- ¹⁰ HCO Deventer, 1382, inv.nr. 13 Notulen van de raad 1946-1947; HCO Deventer, 1382, inv. nr. 738 Verordening op de heffing van een straatbelasting.
- ¹¹ De relevante regionale en lokale kranten zijn grotendeels niet digitaal beschikbaar, zie bijlage. Daardoor konden die slechts beperkt meegenomen worden in het onderzoek en bijvoorbeeld niet consequent doorzocht worden op berichten over uit het onderzoek bekende familienamen of straatnamen.
- ¹² HCO Deventer, 1382, inv.nr. 293-298 Grootboeken van inkomsten, 1943-1948.
- ¹³ Vergelijk: Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 198–205.
- ¹⁴ NA, 2.09.48.02, inv.nr. 653 R. 28862; NA, 2.09.48.02, inv.nr. 647 R. 18.185.
- ¹⁵ Verkaufsbücher, Laufnr. 7070; Joods Monument, nrs. 139248, 54529, 54581, 139331. Woonadres van Herman was volgens het Joods Monument Grote Overstraat 20, waar ook de struikelstenen voor zijn familie geplaatst zijn; NA, 2.09.16.05, inv.nr. 81726 Gosschalk, H., Deventer.
- ¹⁶ HCO Deventer, 1382, inv.nr. 293-298 Grootboeken van inkomsten, 1943-1948; NA, 2.09.16.13, inv.nr. 168717 Spiegel-van Engel, G., Deventer; Kadaster Deventer, leggerartikelen 9458 en 13458.
- ¹⁷ Naast de notulen van de Raad en B en W is er ook het dossier 'verordening op heffing van een straatbelasting 1930-1950'.

5. Rechtsherstel

Vanwege de strategische ligging van de stad verliep de bevrijding van Deventer niet zonder slag of stoot. Om de stad te verdedigen, had de bezetter een aantal bruggen opgeblazen – net zoals de Nederlanders dat vijf jaar eerder hadden gedaan. De Canadezen bevrijdden de stad op 10 april 1945. Ze rukten op vanuit het oosten, via Schalkhaar. De korte gevechten vergden nog tientallen burger-slachtoffers en leidden tot verdere schade aan gebouwen.

Het normale bestuur werd in Deventer en omgeving pas in november 1945 enigszins hersteld. Toen vond de eerste vergadering plaats van de zogenaamde ‘tijdelijke gemeenteraad’ (want deze raad was niet gekozen door de burgers). Vanaf juni 1946 was het aan de nieuwe burgemeester Hugo Willibrord Bloemers om de wederopbouw van de zwaar getekende stad te leiden. Hij zou dat tien jaar lang doen.

Van de vooroorlogse Joodse bevolking, waaronder honderd gevluchte Duitse Joden, keerden na de oorlog slechts 80 mensen permanent terug. De synagoge werd gerestaureerd, maar in 1951 verkocht.¹

Terugkeer uit onderduik of concentratiekamp

Om zicht te krijgen op het handelen of niet-handelen van de gemeenten in de eerste jaren na de bevrijding, doken we in de bestuurlijke archieven. Voor Deventer zijn die zo goed als volledig bewaard gebleven: van agenda’s, notulen en (geheime) besluiten van B en W tot raadsnotulen. Ook voor Diepenveen bestaan de notulen van de gemeenteraad van 1946 tot 1953 nog. Voor Bathmen is de archiefsituatie ook voor de wederopbouwjaren het minst gunstig: geen gemeenteraadsnotulen vanaf 1947 en de notulen van B en W juist pas vanaf 1949.²

De naoorlogse stukken en verslagen zijn minstens zo omvangrijk als die uit de bezettingsjaren. In de eerste naoorlogse jaren hadden de oorlogsschade, bouw en herstel van woningen en nijpende problemen bij de huisvesting hoogste prioriteit. Van speciale aandacht voor Joodse teruggekeerden is daarbij echter geen sprake. Slechts bij hoge uitzondering wordt naar hen verwezen, al bestond de groep teruggekeerden ook maar uit enkele tientallen mensen.

Dat geldt ook voor de officiële stukken van Deventer en de andere gemeenten in het algemeen. Al zullen empathie en coulantie in de alledaagse omgang van de gemeente met burgers ook niet opgetekend zijn in officiële berichten.

Rechtsherstel

Uit landelijk onderzoek en studies voor andere gemeenten weten we dat rechtsherstel in veruit de meeste gevallen heeft plaatsgevonden. Dat wil zeggen: Joodse Nederlanders kregen hun vastgoedeigendom terug via de Raad voor het Rechtsherstel en het NBI. In enkele gevallen kwamen een Joodse eigenaar en oorlogskoper overeen dat de koop niet ongedaan werd gemaakt.

Bij de meeste teruggaven kwam een minnelijke schikking tot stand. Dat betekent dat de koop nietig werd verklaard. De kosten die de koper had gemaakt sinds het moment van koop werden afgezet tegen de inkomsten die hij had verkregen uit de woning. In de praktijk werden bijvoorbeeld instandhoudingskosten, renovaties, energierekeningen en betaalde belastingen afgezet tegen huurinkomsten en achterstallig onderhoud. Sommige posten, zoals huur of belasting, werden onderbouwd met bewijsstukken. Voor andere posten moesten beide partijen het eens worden over een schatting. Bijvoorbeeld voor renovaties of tuinonderhoud. Deze dossiers zijn voorbeelden van de procedurele rechtlijnigheid waarmee de nietigverklaring van de onteigening werd omgezet en doorgerekend.

De roofoorganisaties NGV en ANBO waren er tijdens de bezetting niet in geslaagd om alle onteigende panden door te verkopen. Bijvoorbeeld doordat die panden in slechte staat waren of oorlogsschade hadden. In deze gevallen hoefde een onteigende na de bevrijding niet met een oorlogskoper te onderhandelen. Het NBI regelde dan de teruggaaf als beheerder van de bezitsstand van de vroegere Duitse instellingen.

Bij een minnelijke schikking was de ontrechte Joodse burger vaak in een nadelige positie. Hij had bij terugkeer vaak geen financiële middelen, soms nauwelijks een dak boven zijn hoofd. De Nederlandse regering had een vaste procedure opgesteld voor het rechtsherstel. Daarin werd het ontbreken van een overlijdensakte beschouwd als een uitzondering. Dat zou het normaal gesproken ook zijn geweest, ware het niet dat slechts een klein deel van de Joodse bevolking het naziregime overleefde. De instanties wachtten eerst geduldig op een bevestiging dat de oorspronkelijke Joodse eigenaar niet meer in leven was. Meestal kregen ze die uiteindelijk van het Rode Kruis. Dan volgde de tijdrovende zoektocht naar nog levende nabestaanden en mogelijke erfgenamen. Door deze gang van zaken vond vaak pas rond 1950 rechtsherstel plaats. Ook als een oorlogskoper niet probeerde om het proces te traineren.

Een voorbeeld uit Deventer laat zien hoe de ingewikkeld de afwikkeling van teruggaaf kon worden, zelfs als de betrokken partijen niet tegenwerkten.

In januari 1949 vond op het kantoor van notaris Crol in Twello een bijzondere ontmoeting plaats. Aanwezig waren Johannes Wilhelmus Reuderik, die in januari 1943 enkele panden aan het Emmaplein in Deventer gekocht had, en oud-NSB'er Peter Roest, die de panden in november 1943 van hem had overgekocht. Ook Annetje Elisabeth Dubel was erbij. Zij had deze panden een

maand later weer gekocht. De samenkomst was compleet met de weduwe van Jan Arend Meyer, de oorspronkelijke hypotheekverstrekker. Meyer was namens het NBI beheerder geweest van de panden. Ook had hij het vermogen van de Duitse doorverkooporganisatie NGV beheerd. De uitgebreide schikking tussen deze vier betrokkenen ging vooral over hypotheeklasten en verzekeringspremies. Rijks- en gemeentebelastingen werden overigens niet genoemd.³

Vanuit ons huidige perspectief zijn deze boekhoudkundige afrekeningen bevreemdend. De oorspronkelijke eigenaar had immers in het beste geval jarenlang een paar dorpen verder ondergedoken gezeten, voortdurend vrezend voor de klop op de deur. Veel waarschijnlijker was dat hij naar Sobibor of Auschwitz gedeporteerd was. In de meeste van deze gevallen werd de teruggave van vastgoed aangevraagd door een nabestaande.

De oorlogskoper was soms een stadgenoot, of zelfs een buurman, die een kans voor economisch profijt had gezien. Misschien zocht ook hij alleen veilig onderdak voor zijn familie. In de meeste gevallen waren kopers echter handelaars die dik verdienden aan de verhuur of doorverkoop van Joodse panden. Niet zelden waren de kopers NSB'ers. Zij gebruikten hun netwerken om een lucratieve koop te sluiten. Toch werden over deze noodlottige jaren eindafrekeningen opgemaakt over tuinonderhoud, gasrekeningen en hypotheekpremies.

In de gemeentearchieven vinden we weinig of geen zwart-op-witbewijzen van protest tegen de regels en het verloop van het rechtsherstel. Niet van Joodse ontrenten en ook niet van andere burgers of instanties. Met een enkele uitzondering. Twee brieven uit de Deventer archieven geven een indruk hoe individuele tijdgenoten het rechtsherstel beoordeelden.

Een nabestaande schreef in 1946 aan de Nederlands-Israëlitische Gemeente. Hij vroeg om hulp vanwege zijn schrijnende situatie. Tevergeefs probeerde hij sieraden uit familiebezit terug te krijgen. Hij deed zijn beklag over de traagheid en desinteresse van officiële instanties, waaronder het NBI, en over de vijandige houding van de nieuwe eigenaren van zijn geroofde bezittingen.⁴

Julius III Löwenhardt, belastingconsulent en PvdA'er in Deventer, deed beklag bij zijn partijafdeling. In 1948 stelde hij vast dat geen enkele politieke partij zich sterk maakte voor het rechtsherstel van Joodse Deventenaren. Zijn kritiek bevestigt het bekende beeld: daadwerkelijk rechtsherstel duurde veel te lang, vergde vaak grote financiële offers en verliep enorm bureaucratisch.⁵

Een voorbeeld van rechtsherstel in de praktijk

Hoe ging het rechtsherstel in de praktijk in z'n werk? Laten we inzoomen op een voorbeeld uit Deventer, de lompenhandel firma A. S. Noach jr. Een van de eigenaren en zijn gezin woonden tot hun deportatie in een huurwoning, maar ze bezaten zelf ook meerdere panden. Wat gebeurde er na de oorlog met dat onteigende bezit?

Voor de lompenhandel firma A.S. Noach jr. benoemde het NBI na de bevrijding Salomon Amsel Noach tot bewindvoerder (voor Izaak Amsel Noach). Het Militair Gezag had dezelfde persoon al in juni 1945 als beheerder aangesteld. Het NBI liet voortvarend per 31 mei 1945 een proefbalans voor de firma opmaken. Daarin werd ook de waarde van het (onteigende) vastgoed meegenomen en door de Liro geroofde effecten.

De lompenhandel informeerde het NBI al in november 1946 dat er een verklaring was van het Rode Kruis, waarin stond dat medefirmant Izaak de kampen niet overleefd had. Daarop vroeg men het NBI dringend om Salomon niet langer als bewindvoerder te beschouwen, maar als eigenaar van de firma. Het NBI liet weten geen bezwaar te hebben, mits de overlijdensakten van zowel Izaak als zijn vrouw bij de burgerlijke stand van Deventer waren geaccepteerd. Dit voorwaardelijke besluit was van november 1946. In juli 1947 liet de verantwoordelijke ambtenaar weten dat het overlijdensbewijs van echtgenote Lena Noach Coster nog ontbrak.

Tegelijkertijd besloot het NBI (in augustus 1946) wél om Salomon beheerder te maken van Oudegoedstraat 105 t/m 113 en Noordenbergstraat 96 t/m 100. Dit flinke aantal panden was ook van de firma A.S. Noach jr. geweest. In 1943 had de ANBO ze doorverkocht aan de firma A. Waanders en Zn.

Van de huuropbrengsten moest Salomon wel de belastingen, het onderhoud en de verzekeringen betalen. Voor het beheer over drie andere panden (Jac. Reviusstraat 16 t/m 20) verwees het NBI-kantoor in Deventer Salomon door naar het kantoor in Dordrecht, omdat de oorlogskoper daar woonde. De NBI-medewerker voegde eraan toe niet te weten of deze koper een NSB'er was. 'Indien dit wel het geval was, kan U door den beheerder over diens vermogen het beheer van genoemde huizen worden overdragen.'

Voor een ander pand van de firma (Zwolschestraat 16) was Salomon meteen na de bevrijding door het Militair Gezag benoemd tot beheerder van oorlogskoper S. Wagner. Maar het NBI vond deze beslissing onvoldoende onderbouwd, verklaarde het besluit niet rechtsgeldig en benoemde zelf een andere beheerder. Die nieuwe beheerder was bereid om Salomon als beheerder te accepteren, maar verwachtte wel rekenschap.

Al deze bureaucratische omhaal belemmerde de 'doorstart' van de lompenhandel na de bevrijding jarenlang enorm. Salomon was als overlevende voor de helft eigenaar van de firma en voor de helft bewindvoerder voor zijn overleden familielid Izaak. Het resultaat is een vuistdik dossier, waaruit blijkt dat niet alleen Salomon Amsel Noach, maar ook het NBI regelmatig door de bommen het bos niet meer zag.⁶

Een steekproef uit kadaster en NBI-dossiers

Voor ruim dertig panden stelden we vast of rechtsherstel heeft (zie hoofdstuk 6, tabel 1). We hebben daarbij geprobeerd om panden met verschillende 'oorlogsverhalen' te vinden: doorverkocht, verhuurd, leegstand, beschadigd door bombardementen of strijdgeweld, gevorderd door de **Wehrmacht**.

De Duitse strijdkrachten in het Derde Rijk en de militaire bezettingsmacht in Nederland.

Het kadaster is de zekerste weg om rechtsherstel vast te stellen. De gedigitaliseerde omschrijvingen van percelen (**leggers**) geven een goed beeld van de eigendomsgeschiedenis. Ze vermelden duidelijk of er rechtsherstel plaats heeft gevonden, en hoe dat gebeurde: door het NBI of de Raad voor het Rechtsherstel. Afgezien van eventueel een kanttekening over rechtsherstel, bevatten de kadasterleggers vooral algemene informatie over kopers en verkopers. Soms staat er iets in over opvolging en erfgenamen.

Een leggerartikel is een kaart in de kadastrale legger waarop alle percelen staan vermeld die één of meerdere personen in een kadastrale gemeente in eigendom heeft of hebben.

Op alle kadasterleggers die we controleerden, stond linksboven een aantekening dat rechtsherstel had plaatsgevonden, met één uitzondering. Omdat voor de andere panden op deze ene legger wel rechtsherstel heeft plaatsgevonden, is het waarschijnlijk dat het hier ging om een afspraak tussen oorlogskoper en Joodse onteigende (of nabestaanden).⁷

In veel gevallen biedt het **NBI-dossier** op naam van de onteigende of beheerder meer informatie over het onderhandelingsproces, de boekhoudkundige eindafrekening, de correspondentie en de formele beslissingen die aan de teruggaaf voorafgingen. Als de oorlogskoper en de oorspronkelijke eigenaar of zijn nabestaanden na de bevrijding niet tot een minnelijke schikking konden komen, belandde het dossier bij de rechtbank.

Het NBI beheerde de bezittingen van onteigende Joodse burgers, maar ook van landverraders en Duitse instanties of burgers die door de Nederlandse staat onteigend waren.

De afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel behandelde 30.000 rechtszaken. Maar lang niet al die zaken gingen over vastgoed. Ze gingen bijvoorbeeld ook vaak over **effecten**, sieraden en kunstbezit. De klagende partij kon een Joodse ontrechte zijn, maar ook een Duitse Nederlander of een NSB'er. Toegang tot deze dossiers is bewerkelijk, want het systeem is ingenieus en bestaat uit meerdere verzamelingen indexkaarten.

Aandelen, obligaties en andere verhandelbare rechten.

Als je kijkt naar hoeveel mensen er in Deventer woonden, komt deze stad bijna niet voor in deze indexen. Zelfs onze zeer ruime steekproef van bijna de helft van de indexkaarten (13.000 stuks!) leverde maar één dossier op met de markering 'O' (onroerend goed) voor Deventer en nog één voor Diepenveen.⁸

Deze steekproeven samen (NBI en afdeling Rechtspraak) bevestigen het beeld dat rechtsherstel uiteindelijk bijna altijd plaatsvond. Onteigende Joodse burgers kregen hun vastgoed terug, met of zonder rechtszaak. Voor de drie gemeenten leverde de steekproef in het kadaster maar een enkele uitzondering op deze regel.

Wel is het belangrijk om voor ogen te houden dat rechtsherstel aangevraagd moest worden door de ontrechte of zijn of haar nabestaanden. Ongetwijfeld zullen er ook in Deventer gevallen zijn geweest waarin de (verre) verwant die als erfgenaam kon worden aangemerkt, niet wist dat zijn familielid in het bezit was geweest van een woning. Waar geen aanvraag voor teruggaaf ingediend werd, kon de oorlogskoper ermee weggelopen. Zeker als die koper geen bekende collaborateur uit de stad of veroordeelde NSB'er was.

Gemeentebelastingen

De meeste belastingen werden in het midden van de 20^e eeuw geheven door de Rijksoverheid, en niet door gemeenten. Deze directe belastingen blijven in ons onderzoek buiten beschouwing, omdat we ons richten op gemeenten.

Tussen de twee wereldoorlogen kreeg de overheid steeds meer verantwoordelijkheden. Daardoor volgden nieuwe belastingen, van inkomsten- tot omzetbelasting. Tijdens de bezetting werden deze belastingen verhoogd. Ook voerde men nieuwe belastingen in, zoals de loonbelasting.

Gemeenten hieven straatbelasting (onroerendgoedbelasting, in Deventer in bepaalde gevallen hovenbelasting genoemd) en soms rioolbelasting. Dit stelsel van gemeentebelastingen veranderde niet tijdens de oorlog. Tijdens de bezettingsjaren betaalden huiseigenaren dus straatbelasting, volgens criteria en tarieven uit de jaren dertig. Soms betaalde men ook zogenaamde 'opcenten', een toeslag op de grondbelasting van het Rijk. Deze toeslag ging naar de gemeente.

Vanaf het moment dat een Joodse eigenaar de zeggenschap over zijn vastgoed verloor, ging ook de verplichting om gemeentebelastingen te betalen over op de beheerder, bijvoorbeeld de ANBO. Onderzoek voor andere Nederlandse steden levert op dit punt geen duidelijk beeld op. Zeker in 1941 en 1942 voldeed de beheerder deze gemeentelijke belastingaanslagen over het algemeen trouw. In die eerste jaren betaalde de bezetter bijvoorbeeld ook de beloofde schadevergoeding aan eigenaren wiens huis gevorderd was om militair-strategische redenen of voor de inkwartiering van Wehrmacht-soldaten.

Later nam de belastingmoraal sterk af. Naarmate de Duitsers er op het Europese strijdtoneel steeds minder goed voor stonden, liet de bezetter zijn pogingen varen om de Nederlandse bevolking en bestuurders voor de nazi-ideologie te winnen.⁹ Na de deportatie van Joden en de lucratieve verkoop van hun geroofde panden bleven voor de roofinstellingen bovendien alleen verhuurde en leegstaande panden over. Het beeld is niet helemaal duidelijk, maar in de laatste oorlogsjaren betaalde de bezettingsmacht steeds minder belastingaanslagen. Het is mogelijk dat het ene regionale ANBO-kantoor hier anders in stond dan het andere.

Bij panden die doorverkocht waren, was het aan nieuwe eigenaren om de gemeentelijke belastingen te voldoen die bij hun bezit hoorden. Over het algemeen hadden zij er alle belang bij om deze aanslagen te betalen.

Na **Dolle Dinsdag** sloegen in heel Nederland veel NSB'ers, collaborateurs en lokale vertegenwoordigers van het naziregime op de vlucht. Ze lieten hun geroofde vastgoed vaak onbeheerd achter. Hun belastingaanslagen bleven daarom de laatste oorlogsmaanden onbetaald.

Uit notulen van de gemeenteraad na de bevrijding wordt duidelijk dat de gemeenten er weinig voor voelden om in te gaan op individuele verzoeken tot kwijtschelding. Ook zag zij er weinig in om belasting kwijt te schelden voor

Dinsdag 5 september 1944, toen Nederlanders na de bevrijding van Antwerpen en Brussel een bevrijding van heel Nederland binnen enkele dagen verwachtten. Deze voorbarige feestvreugde had ook een duidelijk psychologisch effect op de bezetters en hun medeplichtigen.

bepaalde jaren of groepen. Dit strikte beleid gold zowel voor individuele Joodse als voor niet-Joodse burgers. Ook voor de groep Joodse teruggekeerden werd geen uitzonderingsregel opgesteld of zelfs maar overwogen, zo blijkt uit het zwijgen in de notulen en beleidsstukken. We vonden in het gemeentearchief zelden bezwaarschriften van burgers of Joodse teruggekeerden tegen deze belastingpraktijk.¹⁰

In lokale en regionale kranten werd na de bevrijding wel geschreven over de kwalijke praktijken van NSB'ers of collaborateurs in het bestuur en de burgerij. Maar ook de kranten zwegen over de belastingpraktijk van het nieuwe gemeentebestuur.¹¹

Teruggaaf van wooneigendom en belastingheffing

Het meeste Joodse vastgoed in Deventer en de twee kleine gemeenten ging na de bevrijding over van een ANBO-beheerder naar een beheerder die door het NBI was aangesteld – net als elders in Nederland. Dat gold zeker voor panden die niet waren doorverkocht, en panden waarvan de oorlogskoper verdwenen was of zich voor een tribunaal moest verantwoorden. Deze nieuwe beheerders kregen bij de dossiers van de panden vaak ook belastingaanslagen als openstaande rekeningen, met name voor 1943 en 1944.

In het archief van Deventer zien we dat beheerders deze rekeningen meestal niet betaalden. Ze werden gewoon doorgegeven aan hun opvolger – de beheerder van een pand wisselde vrij vaak in de jaren tussen bevrijding en definitief rechtsherstel. Dit algemene beeld van weigerachtigheid suggereert dat de gemeente óf geen mogelijkheden had om de beheerder tot betaling te dwingen, óf niet actief werk maakte van deze openstaande rekeningen. De eigen vergoeding voor het beheer stond los van zulke kosten, maar de meeste beheerders maakten weinig werk van hun taak.

Anders dan voor veel gemeenten in Nederland zijn in Deventer de grootboeken met alle inkomsten van de gemeente bewaard gebleven. Deze grootboeken vonden we in het archief: niet alleen voor 1946 en de jaren daarna, maar ook voor de vijf oorlogsjaren. Naast belastingen werden in de grootboeken **erfpacht**, subsidies en verkoop heel precies bijgehouden.

Helaas heeft Deventer geen **belastingkohieren**. De grootboeken vermelden van de belastingbetaler alleen achternaam, voorletter en het verschuldigde bedrag, maar zelfs geen adres. In kohieren zoals die bijvoorbeeld in Nijmegen bewaard zijn gebleven, staat ook het vastgoed waarover belasting werd geheven, net als kwijtscheldingen, minderingen of boetes. Voor Diepenveen en Bathmen zijn er geen grootboeken of kohieren onderzocht.

In de grootboeken van Deventer van na de oorlog staan überhaupt maar enkele achterstallige betalingen van straatbelasting of hovenbelasting. Dit scheidt het beeld dat in vrijwel alle gevallen de oorlogskoper of de ANBO de gemeentelijke belasting heeft betaald, en dat deze belasting bij het rechtsherstel aan de

Erfpacht bestond in Deventer, maar speelt in dit onderzoek tegenover de straat- of hovenbelasting geen rol van betekenis.

Overzichten van de belastinginning met op naam gestelde belastinggegevens per belasting.

oorspronkelijk bewoner is verrekend, zonder dat de gemeente hier verder een actieve rol in speelde.¹²

Het kadaster geeft geen uitsluitsel over hoe men omging met openstaande belastingaanslagen. Ook NBI-dossiers zijn hier niet altijd informatief. Veel dossiers vertellen vooral over de zoektocht naar duidelijkheid rondom het lot van de onteigende, of de zoektocht naar overlevende erfgenamen en nabestaanden. Ook de wisseling van beheerders, en de correspondentie met hen, neemt het nodige papier in. Kern van het archiefprobleem is dat het NBI een dossier sloot zodra de partijen een minnelijke schikking bereikten. Lang niet altijd zijn de details van zo'n schikking terug te lezen in het dossier.

Uit een uitgebreide zoektocht in de archieven – en de magere resultaten daarvan – komt een duidelijk patroon naar voren. Gemeenten Deventer, Diepenveen en Bathmen gingen na de bevrijding voor alle inwoners op een consequente manier om met openstaande belastingschulden voor vastgoed. Voor Joodse Deventenaren die waren teruggekeerd en hersteld in hun recht, werden geen uitzonderingen gemaakt.

NBI-dossiers van Joodse Deventenaren bevatten regelmatig wel zo'n eindafrekening van kosten en baten tussen rechtmatige eigenaren en oorlogskopers. De gebruikelijke weg was een boekhoudkundige eindafrekening. Daarin werden ook rekeningen van de gemeentelijke belastinginner meegenomen.¹³

We hebben bij een uitgebreide steekproef uit de registers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het rechtsherstel slechts twee (uit vele duizenden) dossiers gevonden – een uit Deventer en een uit Diepenveen. In het laatste geval ging het om de genoemde villa Borgelerhof, tussen de weduwe van de oorspronkelijke eigenaar en de erfgenaam van de oorlogskoper. De partijen waren het eens geworden over hypotheekwinstes en de nietigverklaring van de koop. In 1950 stonden ze toch voor de rechtbank. De koper had namelijk volgens de klagende weduwe schade toegebracht aan het pand, door het te verhuren aan de Nationalsozialistische Frauenschaft. Daarna waren eerst de Wehrmacht en later de Canadezen er ingetrokken.

Het tweede dossier betrof de Brinkgreverweg 12 in Deventer. Oorlogskoper en erven van de onteigende konden het zonder tussenkomst van de rechter niet eens worden over de te verrekenen kosten en baten. In 1955 werd zo gestreden over onderhoudskosten, waardevermeerdering en betaalde belastingen sinds 1943.¹⁴ In deze twee zeldzame Deventer rechtszaken over rechtsherstel speelde de straatbelasting – voor zover wij kunnen reconstrueren – geen rol.

Een aantal panden die door de NGV waren onteigend, stonden aan het einde van de oorlog leeg of waren verhuurd. Als de oorspronkelijke eigenaar of diens nabestaanden afwezig waren, kwamen deze panden in beheer van het NBI. Deze dossiers konden in principe niet bij de afdeling Rechtspraak belanden. Bij

de afhandeling van rechtsherstel door het NBI was de kans dat er openstaande belastingschulden waren wel groter. Betaalde of onbetaalde belastingaanslagen over 1943 en 1944 werden – vaak jaren later – meegenomen in de boekhoudkundige eindafrekening bij teruggaaf aan de oorspronkelijke eigenaar.

In de grootboeken van de gemeente-inkomsten van de naoorlogse jaren worden slechts een heel enkele keer achterstallige betalingen van straat- of hovenbelasting opgetekend. Zonder de kohieren van de belastingen zelf zijn de weinige gegevens in de grootboeken moeilijk te duiden. Twee aantekeningen in de grootboeken vielen op. In het grootboek van 1945 staat onder het kopje ‘Achterstallige inkomsten vorige dienstjaar’ de regel ‘H. Gosschalk straatbelasting 1944’. Om welk pand dit ging, vermeldde lijsten in het grootboek nooit (bijvoorbeeld ook in Zutphen niet). Die informatie stond alleen in de kohieren. En die zijn verdwenen of vernietigd.

Deze aantekening verwijst waarschijnlijk naar Heiman Gosschalk en zijn onteigende pand Hooge Hondstraat 85. Het bijbehorende NBI-dossier laat zien dat de straatbelasting wel was meegenomen in de verrekening met oorlogskoper P. van Dijk. Zijn woonadres Brinkgreverweg 60 komt in de Verkaufsbücher niet voor.¹⁵ Ondanks de verrekening met de oorlogskoper is volgens het grootboek een achterstallige betaling op naam van Gosschalk voldaan. Voor het pand Hooge Hondstraat 85, of voor een van zijn andere onteigende panden. Zonder kohieren eindigt het archiefspoor hier.

Ook bij een soortgelijke aantekening een jaar later is niet vast te stellen of de gemeente deze belasting geïnd heeft – en zo ja, hoe. In het grootboek van 1946 staat onder hetzelfde kopje ‘weduwe David van Spiegel, straatbelasting 1945’. Het NBI-dossier vult aan dat de weduwe van deze Joodse Deventenaar Gesina van Spiegel-Engel heette en dat het ging om het pand Zwolseweg 74.¹⁶ Met een slag om de arm vanwege de onvolledige informatie, lijkt het hier te gaan om een openstaande en doorgeschoven aanslag. De ANBO heeft die als beheerder niet betaald. En het NBI na de bevrijding ook niet. Zo belandde de aanslag uiteindelijk bij de weduwe, of de rekening werd in ieder geval in haar naam betaald.

In het archiefmateriaal vonden we geen aanwijzingen dat de gemeente Deventer actief openstaande rekeningen naheffingen of boetes inde. Wel moet men hierbij bedenken dat de sleuteldocumenten – de kohieren van de gemeentebelastingen – niet meer beschikbaar zijn. De bruikbaarheid van de archieven is voor deze vraag dus beperkt en onvolledig.

We kunnen alleen constateren dat na de oorlog in de notulen van de gemeenteraad of B en W geen besluit te vinden is om achterstallige belastingen te innen. Maar dat kan ook een vanzelfsprekendheid geweest zijn. Dat in deze uitgebreide correspondentie geen melding wordt gemaakt van geldende uitzonderingen of coulantieregelingen in de praktijk, is veelzeggend.¹⁷

Kortom: voor Deventer is er een beeld van (niet) handelen. Na de bevrijding richtte de stad zich op haar eigen herstel en wederopbouw. De kleine groep te-

ruggekeerde Joodse burgers kreeg geen of weinig aandacht, net als het rechts-herstel voor de mensen die niet terugkeerden. Er was geen aandacht voor het bijzondere slachtofferschap en er waren – net als in de rest van Nederland – geen speciale regelingen.

Noten

- ¹ C. H. Slechte, *Geschiedenis van Deventer* (Zutphen: Walburg Pers, 2010).
- ² Klaas Hendrik Vos, *Deventer, 1940-1945: het begin, de donkere jaren, de bevrijding*, 2de dr. (Deventer: Arko Boeken, 1985); Klaas Hendrik Vos en Coen Hilbrink, *Klakkende laarzen aan de IJssel. Deventer en zijn inwoners in de Tweede Wereldoorlog* (Nieuwegein: Arko, 1995).
- ³ *Staatscourant* 10.09.1946; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 344; Schütz, *Kille mist*.
- ⁴ Te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955, 14; Stefan van der Poel e.a., 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur' (Groningen, 2020), 19; Maarten Duijvendak en Stefan van der Poel, 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955' (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021), 7, 72.
- ⁵ Verkaufsbücher, Laufnr. 2178; Joods Monument, nr. 29361.
- ⁶ Het beeld wordt vertekend door het feit dat een deel van de transacties meerdere panden omvatte. Verkaufsbücher, Laufnr. 6221, 3969.
- ⁷ Verkaufsbücher, Laufnr. 8376, 8375, 12182. Volgens dezelfde bron kocht hij op dezelfde dag nog drie panden in Amsterdam en Almere, via de ANBO Almere.
- ⁸ Eigen berekeningen op basis van het Joods Monument.
- ⁹ Transacties met meerdere panden maken ook deel uit van deze selectie, hoewel de koopprijs per pand lager zal zijn geweest.
- ¹⁰ Voor zover deze namen bekend zijn. Gezocht is naar burgemeester, wethouders, gemeentesecretaris en politiecommandant.
- ¹¹ Kadaster Deventer, leggerartikelen 13780, 14804. Dit is het enige pand dat op de legger van Post staat, en er staat behalve het jaar van rechtsherstel geen extra informatie.
- ¹² Verkaufsbücher, Laufnr. 6585; *De Heerenveensche Kourier* 20.07.1945.
- ¹³ HCO Zwolle, 0025.2, inv.nr. 8777 Stukken betreffende de schorsing van burgemeesters op grond van hun houding tijdens de bezetting en de tijdelijke waarneming van het burgemeestersambt, 1945.
- ¹⁴ HCO Deventer, 1382, inv.nr. 1425 Stukken betreffende de vordering van percelen van Joden, 1942-1946.
- ¹⁵ HCO Deventer, 1382, inv.nr. 1425 Stukken betreffende de vordering van percelen van Joden, 1942-1946.
- ¹⁶ HCO Deventer, 1382, inv.nr. 11 Notulen van de Raad 1940-1941; HCO Deventer, 1382, inv.nr. 37-39 Besluiten van de Raad 1941; HCO Deventer, 1382, inv.nr. 82-91 Agenda's en besluiten van Burgemeester en Wethouders 1941 tot september 1944; HCO Deventer, 1382, inv.nr. 308-311 Grootboeken van uitgaven, 1942-1945.
- ¹⁷ HCO Deventer, 1458, inv.nr. 3617 Klapper op de notulen Gemeenteraad, 1936-1956; HCO Deventer, 1458, inv. nr. 3568, Klappers op de notulen van de vergaderingen B&W 1941 t/m 1951; HCO Deventer, 1458, inv.nr. 3515, Notulen B&W 1943-1946.
- ¹⁸ HCO Deventer, 1461, inv.nr. 2931 Notulen gemeenteraad van 5 dec 1933 t/m 11 juli 1947; HCO Deventer, 1461, inv.nr. 195 Notulen B&W 1949/1952.
- ¹⁹ HCO Zwolle, 0025.2, inv.nr. 8586 Registers van besluiten van de Commissaris van de Koningin, 1942-1944; HCO Zwolle, 0025.2, inv.nr. 8531 Registers van in- en uitgaande stukken (agenda's), 1942, 13 oktober – 31 december; HCO Zwolle, 0025.2, inv.nr. 8536 Registers van in- en uitgaande stukken (agenda's), 1943, 19 oktober – 31 december; HCO Zwolle, 0025.2, inv.nr. 8549 Registers van in- en uitgaande stukken behandeld door het kabinet van de commissaris van de Koningin, augustus 1940 – 29 maart 1944; HCO Zwolle, 0025, inv.nr. 10103-10106 Rekeningen gemeente Bathmen 1941-1948; HCO Zwolle,

0025, inv.nr. 10313-10317 Rekeningen
gemeente Deventer 1941-1945.

²⁰ Ook voor de verkoop van gemeentegrond
moest goedkeuring aan de Commissaris
gevraagd worden.

²¹ Joods Monument, nr. 54448.

²² HCO Deventer, 1382, inv.nr. 38 Besluiten
van de Raad 1941; tevens koopakte in HCO
Deventer, 1382, inv.nr. 359 Akten van koop
van eigendommen, 1930-1950.

²³ NA, CABR-dossier 1175.

²⁴ NA, ZA-dossier 19568.

²⁵ NA, ZA-dossiers 11443 en 16633, NA, BiZa-
dossier 2036.

²⁶ Wim Coster, *In de schaduw van de stad: de
geschiedenis van de gemeente Diepenveen*, vol. 2
(Kampen: IJsselacademie, 2000).

²⁷ NA, CABR-dossiers 14397, 1458; NA,
ZA-dossier 2077.

6. Bijlagen

Tabel 1: Steekproef onteigening en rechtsherstel Deventer

	Borgele 68 (Diepenveen)	Brinkgreverweg 85
Verkaufsbücher Laufnr.	2178	6585
Kadastraal nr. / leggerartikel	A 3496 / 2939	B 12567 / 13780
Eigenaar	<i>Ernst Adolf Muller</i>	<i>Hanna Clara van Gelder</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>Wouter Roelof Jager (1943)</i>	<i>Jannes Jouke Post (1943)</i>
Rechtsherstel (jaar)	1950	1947
Bron	<i>Kad., VB</i>	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>

	Brinkgreverweg 85	D.G. van der Keesselstraat 97-99
Verkaufsbücher Laufnr.	6585	1297
Kadastraal nr. / leggerartikel	B 12567 / 13780	A 4339 en 4340 / 11817
Eigenaar	<i>Hanna Clara van Gelder</i>	<i>Heiman van Spiegel</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>Jannes Jouke Post (1943)</i>	<i>De Jong's Automobiel en Trailerbouwmaatschappij N.V. (1942)</i>
Rechtsherstel (jaar)	1947	1948
Bron	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>

	E. Tesschenmacherstraat 6	Emmaplein 14
Verkaufsbücher Laufnr.	6763	2719
Kadastraal nr. / leggerartikel	B 12810 / 14256	E 10110 / 8117
Eigenaar	<i>Daniël Vrenkel</i>	<i>Heinrich Spanier</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>Peter Roest (1943)</i>	<i>Otto Woudsma (1943)</i>
Rechtsherstel (jaar)	1956	1949
Bron	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>

	Emmaplein 15-18	Emmaplein 19
Verkaufsbücher Laufnr.	4315	2617
Kadastraal nr. / leggerartikel	<i>E 10111-10114 / 8117</i>	<i>E 10115 / 8117</i>
Eigenaar	<i>Heinrich Spanier</i>	<i>Heinrich Spanier</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>Gerardus A. Van den Berg (1943)</i>	<i>Johannes W. Reuderink (1943)</i>
Tweede oorlogskoper (verkoopjaar)	-	<i>Peter Roest (1943)</i>
Derde oorlogskoper (verkoopjaar)	-	<i>Annetje Elisabeth Dubel (1943)</i>
Rechtsherstel (jaar)	1948	1949
Bron	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>

	Emmaplein 26-27	Emmaplein 28-29
Verkaufsbücher Laufnr.	1812	2595
Kadastraal nr. / leggerartikel	<i>E 10121 en 10122 / 11817</i>	<i>E 10123 en 10124 / 15026</i>
Eigenaar	<i>Heiman van Spiegel</i>	<i>David Leon Zendijk</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>Johannes W. Reuderink (1943)</i>	<i>A.J. de Graaf (1943)</i>
Tweede oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>Peter Roest (1943)</i>	-
Derde oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>Annetje Elisabeth Dubel (1943)</i>	-
Rechtsherstel (jaar)	1949	1948
Bron	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>

	G. Westenbergstraat 1	Groote Overstraat 20
Verkaufsbücher Laufnr.	7078	3400
Kadastraal nr. / leggerartikel	B 12809 / 14257	E 1574 / 7040
Eigenaar	Heiman Vrenkel	Heiman Gosschalk
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Peter Roest (1943)	Andries Zomerhuis (1943)
Rechtsherstel (jaar)	1956	1949
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Hooge Hondstraat 64-66	Hooge Hondstraat 68-70
Verkaufsbücher Laufnr.	2597	1295
Kadastraal nr. / leggerartikel	B 12241 en 12242 / 15026	B 12243 en 12244 / 11817
Eigenaar	David Leon Zendijk	Heiman van Spiegel
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Jeanne van der Mast (1943)	De Jong's Automobiel en Trailerbouwmaatschappij N.V. (1942)
Rechtsherstel (jaar)	1949	1948
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Hooge Hondstraat 85	Kerkstraat 16
Verkaufsbücher Laufnr.	7070	1932
Kadastraal nr. / leggerartikel	B 11788 / 7040	B 10873 / 7639
Eigenaar	Heiman Gosschalk	Simon Frankfort
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Peter van Dijk (1944)	Albert Haverkamp (1944)
Rechtsherstel (jaar)	1947	1947
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Korte Bisschopstraat 14	Lange Bisschopstraat 20
Verkaufsbücher Laufnr.	3969	4545
Kadastraal nr. / leggerartikel	E 8957 / 8117	E 9178 / 7040
Eigenaar	Heinrich Spanier	Heiman Gosschalk
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Bastiaan Sonneveld (1943)	Reinder Sotthewes (1943)
Rechtsherstel (jaar)	1948	Onbekend
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Nieuwstraat 49	Nieuwstraat 5
Verkaufsbücher Laufnr.	7435	7077
Kadastraal nr. / leggerartikel	E 9094 / 12563	E 9111 / 8975
Eigenaar	S. Noach	Kaatje en Carolina Visser
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Mannes Wiltink (1944)	Thomas Marie Schlichting (1944)
Rechtsherstel (jaar)	1953	1949
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Noordenbergstraat 45	Noordenbergstraat 101, Klooster 2-4
Verkaufsbücher Laufnr.	1819	7377
Kadastraal nr. / leggerartikel	E 10221 / 7639	E 427 en E 8750 / 12182
Eigenaar	Simon Frankfort	Jacob Joseph Polak
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Firma A. Waanders en Zoon (1943)	Thomas Marie Schlichting (1944)
Rechtsherstel (jaar)	1949	1950
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Noordenbergstraat 106	Oudegoedstraat 55-57
Verkaufsbücher Laufnr.	2085	3390
Kadastraal nr. / leggerartikel	<i>E 10232 / 7639</i>	<i>B 12369 en 12370 / 15026</i>
Eigenaar	<i>Simon Frankfort</i>	<i>David Leon Zendijk</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>Derk Stelder (1943)</i>	<i>Peter Roest (1943)</i>
Rechtsherstel (jaar)	1950	1949
Bron	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>

	Oudegoedstraat 59-61	Reinckenstraat 4-10
Verkaufsbücher Laufnr.	1296	13926
Kadastraal nr. / leggerartikel	<i>B 12369 en 12368 / 11817</i>	<i>A 4285 / 13926</i>
Eigenaar	<i>Heiman van Spiegel</i>	<i>Freerk Simons</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>De Jong's Automobiel en Trailerbouwmaatschappij N.V. (1942)</i>	<i>Sietske van der Vlag (1943)</i>
Rechtsherstel (jaar)	1948	1949
Bron	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>

	Swaefkenstraat 3-5	Tesschenmacherstraat 34
Verkaufsbücher Laufnr.	1299	3840
Kadastraal nr. / leggerartikel	<i>B 12269 en 12270 / 11817</i>	<i>B 11927 / 8117</i>
Eigenaar	<i>Heiman van Spiegel</i>	<i>Heinrich Spanier</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>De Jong's Automobiel en Trailerbouwmaatschappij N.V. (1943)</i>	<i>Sietske van der Vlag (1943)</i>
Rechtsherstel (jaar)	1948	1949
Bron	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>

	Tweede Weerdsweg 14	Walstraat 119
Verkaufsbücher Laufnr.	7843	1818
Kadastraal nr. / leggerartikel	A 3466 / 8975	E 9854 / 7639
Eigenaar	<i>Kaatje en Carolina Visser</i>	<i>Simon Frankfort</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>Cornelis Renssen (1944)</i>	<i>Derk Stelder (1943)</i>
Rechtsherstel (jaar)	1948	1950
Bron	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>

	Zwolschestraat 1
Verkaufsbücher Laufnr.	1298
Kadastraal nr. / leggerartikel	E 6680 / 11817
Eigenaar	<i>Heiman van Spiegel</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>De Jong's Automobiel en Trailerbouwmaatschappij N.V. (1942)</i>
Rechtsherstel (jaar)	1948
Bron	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. *Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.

Regionaal en lokaal

- Baalen, Henk J. van. *Joods leven te Deventer en omstreken*. Deventer: Van Baalen, 2007.
- Boerboom, Joep. *Beroofd volgens de regels: Het lot van zeven joodse ondernemers in Deventer*. Hilversum: Uitgeverij Verloren BV, 2020.
- Coster, Wim. *In de schaduw van de stad: de geschiedenis van de gemeente Diepenveen*. Vol. 2. Kampen: IJsselacademie, 2000.
- Erdtsieck, Iet. *De emancipatie van de Joden in Overijssel 1796-1940. De rol van de opperrabijnen Hertzveld, Fränkel en Hirsch*. Assen: Koninklijke van Gorcum B.V., 1995.
- Helderman, J.C.E., I.C. Mensink, en W. de Weerd. *Diepenveen 1940-1945: In de schaduw van het geweld*. Diepenveen: Historische Vereniging Dorp Diepenveen en omgeving, 2020.
- Hilbrink, Coen, Marcel Kienhuis, en Klaas Hendrik Vos. *De Pruus komt. Overijssel in de Tweede Wereldoorlog*. Zwolle: WBooks, 1990.
- Hilbrink, Coen. *De ondergrondse; illegaliteit in Overijssel 1940-1945*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.
- Horst, Ewout van der, Marco Krijnsen, Martin van der Linde, Jan Braakmans, Paul Harmens, en Albert Bartelds. *De oorlog gaat nooit voorbij: Overijssel 1940-1945*. Zwolle: WBooks, 2020.
- Laansma, S. *De Joden van De Kleine Haar te Gorsseel, een groep Palestina-pioniers*. Zutphen, 1986.
- Lefeber, J. *Bathmen 1940-1945*. Bathmen: Oudheidkundige Kring Bathmen, 2020.

- Megens, Niek, Harry Hekker, B. Koerhuis, Nicolai Lensen, en Jacobien de Krijger. *De laatste dagen: bevrijding van de IJsselstreek '44-'45*. Zutphen: Walburg Pers, 2015.
- Slechte, C. H. *Geschiedenis van Deventer*. Zutphen: Walburg Pers, 2010.
- Visser, Sam de, Otto van Huffelen, en Tho de Kreek. *De man die niet verdwijnen kon. De man van Deventer. De geschiedenis van Sam Noach en zijn beroemde Kloosterlingen*. Deventer: Stichting Industrieel Erfgoed Deventer, 2010.
- Vos, Klaas Hendrik. *Deventer, 1940-1945: het begin, de donkere jaren, de bevrijding*. Deventer: Arko Boeken, 1985.
- Vos, Klaas Hendrik, en Coen Hilbrink. *Klakkende laarzen aan de IJssel. Deventer en zijn inwoners in de Tweede Wereldoorlog*. Nieuwegein: Arko, 1995.
- Zuylen, Frank van. *Palestinapioniers in Twente. 1933-1945*. Enschede: Twente Academie, 1995.
- Nationaal en internationaal**
- Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.
- Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II*. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.
- Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.
- Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.
- Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.
- Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.
- Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.
- Boterman, Frits. *Duitse daders: de jodenvervolgung en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.
- Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.
- Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.
- Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgung in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.
- Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.
- Hondius, Dienke, en Marga. Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.
- Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.

- Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.
- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.

Archieven

Nationaal Archief

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)

2.09.16.xx Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

Historisch Centrum Overijssel (Deventer)

1382 Gemeentebestuur van Deventer II (1930-1950)

0704 Gemeentebestuur van Deventer I (1814-1930)

1076 Nederlands-Israëlitische Gemeente (Joodse Gemeente) Deventer

1458 Gemeentebestuur van Diepenveen II (1921-1998)

1461 Gemeentebestuur Bathmen II (1938-2004)

Historisch Centrum Overijssel (Zwolle)

0025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel. Archief van de commissaris van de koningin

0025. Provinciaal bestuur van Overijssel. Archief van de Gedeputeerde Staten

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

Deventer Dagblad (De Koerier, Deventer Dagblad)

www.delpher.nl

Deventer in beeld

www.deventerinbeeld.nl

Etty Hillesum Centrum

www.ettyhillesumcentrum.nl

Joods Cultureel Kwartier

www.jck.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkoopbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkoopbucher

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Struikelstenen Deventer

www.struikelstenen-deventer.nl

